

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Філологічний факультет
Кафедра філософії та культурології

ІМПЛІЦИТНІ СМИСЛИ
ЛІТУРГІЇ ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

здобувача 605 групи спеціальності 041
Богослов'я, ОПП Богослов'я
Павлюкович Микола Миколайович

Науковий керівник: к. іст. наук,
к. н. з богослов'я, доц. Лагодич М.М.

Рецензент: проректор, старший
викладач кафедри церковно-практичних
дисциплін Київської православної
богословської академії, к. н. з богослов'я
Дідора В.А.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Рунташ О.В.*

Чернівці – 2023

Анотація

Актуальність теми обумовлена тим, що імпліцитний смисл Літургії залишається невивченим науковцями і не до кінця зрозумілим вірянам.

Мета роботи – розкрити символіку візантійського богослужіння як містеріальну інтерпретацію старозавітних та новозавітних мотивів.

Завдання:

- дослідити генезу канонічного тексту Літургії Івана Золотоустого;
- розкрити символічний зміст тексту Літургії;
- проаналізувати смислове навантаження та системну єдність частин Літургії;
- показати сакральний смисл священнодійства як виявлення в людині затьмареного гріхом образу Божого;
- описати призначення та сигніфікаційну роль священничих облачень та церковного начиння;
- продемонструвати єдність усіх видів церковного мистецтва (гімнографія, ораторство, спів тощо) в створенні образу Царства Небесного, які покликана відтворити Літургія.

Ключові слова: Літургія, символ, імпліцитний смисл.

IMPLICIT MEANINGS OF JOHN CHRYSOSTOM'S LITURGY

The topicality of the topic is due to the fact that the implicit meaning of the Liturgy remains unstudied by scientists and not fully understood by believers.

The purpose of the work is to reveal the symbolism of Byzantine worship as a mysterious interpretation of Old Testament and New Testament motifs.

Task:

- to investigate the genesis of the canonical text of the Liturgy of John Chrysostom;

- reveal the symbolic meaning of the text of the Liturgy;
- analyze the semantic load and systemic unity of parts of the Liturgy;
- to show the sacred meaning of the liturgy as the revelation of the image of God obscured by sin in a person;
- describe the purpose and significant role of priestly vestments and church utensils;
- to demonstrate the unity of all types of church art (hymnography, oratory, singing, etc.) in creating the image of the Kingdom of Heaven, which the Liturgy is meant to recreate.

Key words: Liturgy, symbol, implicit meaning.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(підпис) М. Павлюкович

З М І С Т

ВСТУП.....	5
<i>Розділ 1. СИМВОЛІЗМ ЛІТУРГІЧНОГО ДІЙСТВА: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ Й МОЖЛИВОСТІ СЕМІОТИЧНОГО ПІДХОДУ.....</i>	8
1.1. Огляд сучасної науково-критичної літератури про смисли Літургії.....	8
1.2. Структурно-семіотична методологія як основна база дослідження.....	13
Висновки до розділу 1.....	17
<i>Розділ 2. МІСТИЧНІ ЗМІСТИ ЛІТУРГІЇ ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО.....</i>	20
2.1. Християнський містицизм: виникнення та специфіка.....	20
2.2. Структура та семантика Православної Літургії.....	23
2.3. Символіка Храмового простору, в якому вершиться Літургія.....	29
Висновки до розділу 2.....	31
<i>Розділ 3. ВНУТРІШНЯ СИМВОЛІЧНА ЄДНІСТЬ ЛІТУРГІЙНОГО СВЯЩЕННОДІЙСТВА.....</i>	34
3.1. Проскомідія як духовна підготовка членів Церкви до участі в Євхаристії: символізм атрибутів та дій.....	34
3.2. Літургія оголошених: сотеріологічний смисл місії Ісуса Христа.....	40
3.3. Літургія вірних як таємниче переосутнення Святих Дарів і Свята трапеза.....	45
Висновки до розділу 3.....	57
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67

ВСТУП

Актуальність обраної теми. Проблеми мовлення, комунікації і порозуміння, найперше ж у сфері релігії, усе більше приваблюють дослідників, і рецепція створеного автором тексту стає не менш важливою, ніж вивчення авторського задуму й авторської позиції. Тому розгляд екзистенціальних проблем як проблем лінгвістичних, або т. зв. «лінгвістичний поворот» в гуманітарних науках у XX ст., – явище, яке дедалі частіше цікавить теологів та релігієзнавців. Однак у цьому випадку проблема ускладнюється тим, що вільна індивідуальна інтерпретація авторитетного (навіть сакрального) тексту, популяризована в епохи Реформації та Просвітництва, призвели й до спроб ревізії основоположних біблійних канонів та структури Передання, спроб, які часом набувають катастрофічного характеру. Така невимушена інтерпретація часто спричинює формування сектантства, зокрема у християнстві – аж до втрати власне християнського змісту і появи псевдохристиянських культів на кшталт вчення мормонів. А в умовах нашого суспільства, в якому продовжує існувати не викорінене до кінця явище двовір'я, незрозумілість християнської семантики церковних текстів та ритуалів веде до потворних явищ на зразок ставлення в церкві свічки за упокій душі ще живого особистого ворога або використання церковних текстів для шкідливої магії. Така дворівнева семіотична модель використовується й численними екстрасенсами, коли до їхніх теургічних дій залучаються ікони, свічки та молитви, покликані «підсилити енергетику» окультиста. Це не що інше, як наївна спроба «примусити Бога говорити людською мовою», характерна для примітивної антропоморфічної свідомості архаїчної пори, що успішно дожила до наших днів (Collins 1998: 5). У таких випадках християнська символіка фактично заміщається метафоричним підтекстом: християнське – значить дозволене, авторитетне; воно покликане начебто санкціонувати дії екстрасенса в очах наївного клієнта. І випадків звичайного невігластва, тлумачень Писання «старенькими бабцями язикатими», іронічно

описаного ще у V ст. бл. Єронімом (цит. за: Історія біблійна 1965: 44), завжди достатньо. Тому складний і прихований символічний зміст православної Літургії усе ще залишається актуальною науковою проблемою.

Мета роботи – розкрити системну символіку візантійського богослужіння як містеріальну інтерпретацію старозавітних та новозавітних мотивів. Цей імпліцитний зміст усе ще залишається малозрозумілим для багатьох вірян і недостатньо витлумаченим у сучасному українському православному богослов'ї.

Звідси виникає постановка низки *завдань*:

- дослідити генезу й ситуацію остаточного встановлення канонічного тексту Літургії Іваном Золотоустим;
- розкрити символічний зміст тексту Літургії;
- проаналізувати смислове навантаження та системну єдність проскомідії, Літургії оголошених та Літургії вірних у їх внутрішній динаміці;
- показати сакральний смисл священнодійства як виявлення в людині затьмареного гріхом образу Божого й прояву в ній янгольської природи;
- описати призначення та сигніфікаційну роль священничих облачень та церковного начиння;
- продемонструвати нерозривну єдність усіх видів церковного мистецтва (гімнографія, ораторство, спів, символіка кольорів та декоративно-прикладних елементів і матеріалів тощо) в створенні образу Царства Небесного, які покликана відтворити Літургія.

Об'єктом дослідження виступає текст літургії Івана Золотоустого, взятий у його канонічній повноті.

Наукова новизна роботи. У нашому дослідженні вперше зроблено спробу диференціації таких літургічних кластерів, як священне начиння, ритуальні дії кліриків та Літургічне Слово. Вказано на приховане протиріччя в нашому потрактуванні зв'язку Таємної Вечері та християнської Євхаристії з юдейським святкуванням Песаху. Зроблено уточнення українського

перекладу одного з ключових слів Херувимської пісні: замість *ми, херувимів тайно уявляючи*, що фактично означає фантазування, пропонується уживати *тайно являючи*, оскільки це є більш точним перекладом оригіналу. Також подано численні історико-культурні екскурси щодо походження та зміни функції деяких важливих термінів: у роботі наскрізно проходить порівняння православної літургії з її греко-католицьким варіантом, римо-католицькою месою та, інколи, залишковими явищами церковних Таїнств у протестантів.

Апробація роботи. Результати роботи були апробовані під час виступу на II Молодіжній науково-практичній конференції «Молодіжна наука заради миру та розвитку» (м. Чернівці, 8-10.11.2023 року) на тему: «Імпліцитні смисли літургії оголошених».

Структура роботи. Робота складається зі Вступу, в якому окреслено стратегію дослідження, трьох розділів з висновками до кожного з них, загальних висновків та списку використаних джерел.

СИМВОЛІЗМ ЛІТУРГІЧНОГО ДІЙСТВА: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ Й МОЖЛИВОСТІ СЕМІОТИЧНОГО ПІДХОДУ

1.1. Огляд сучасної науково-критичної літератури про смисли Літургії

Прихована символіка церковних архітектури й мистецтва висвітлюється з належним ступенем повноти й цілком доступна для вірян, але текст Літургії часто залишається чимось «темним», герметичним. І характерно, що дискусії, які протягом останніх десятиліть розгорнулися у сфері вивчення сакральних текстів у світовій науково-гуманітарній думці, не в останню чергу стосуються основних принципів адекватного прочитання їхнього герменевтичного змісту. Очевидно, що саме лінгвокультурологічна проблематика є полем активного перетину міждисциплінарних дослідницьких інтересів. В останні роки потужно заявляє про себе проблема наративних традицій релігій, що будуються на сакральних текстах, в першу чергу – релігій авраамічних; для нас же найближчими тут виступають, природно, тексти християнські.

Треба зазначити, що православна Літургія відома і в англomовному світі – ще з XIX ст. (переклади під ред. Т. Бретта (Brett 1898) та Ч. А. Свенсона (Swainson 1884). У XXI ст. з'являється кілька розвідок на цю тему (Bradshaw 2002; Alexopoulos & Maxwell 2021), хоча інтерес до православної Служби Божої в англomовних дослідників виразно поступається інтересу до, скажімо, Коптської літургії, порівняльного аналізу різних літургійних традицій (Baumstark 1958; O'Loughlin 2015) або пошуку античних джерел у Літургії (Smith 2003). І це скоріше інформаційний виклад матеріалу, ніж дослідження. Значно більш вагомими виявляються західні дискусії загальнофілософського характеру, які розгорнулися у XX ст. навколо проблем герменевтики тексту, його рецепції та активної ролі читача в цьому процесі (Г. Гадамер, Ж. Деррида,

В. Ізер та ін.), хоча вони частіше стосуються проблем не сакральної, а художньої літератури Нового часу. А возведена на цій базі в статус наукової дисципліни «рецептивна поетика» взагалі проголошує читацьку інтерпретацію важливішою за сам висхідний текст. Тим не менш, цю ситуацію ми мусимо враховувати, оскільки вона може виникати і в сфері рецепції тексту Літургії вірянами поза догматично-канонічними установами й не контролюватися пастирем.

У контексті відродження теології як науки та формування серйозного академічного релігієзнавства як повноцінної філософської дисципліни в нашій країні стрімко зростає інтерес до сакральних текстів світових релігій, писемних традицій християнських конфесій, до вивчення їх соціального та культурного впливу.

Для вітчизняних теології та релігієзнавства цікавість подібних досліджень зумовлена як історією релігій в Україні, так і їх сучасним станом. В умовах поліконфесійності, багатовікової взаємодії різних релігійних традицій, які користуються різними релігійними мовами, та їх взаємовпливу, це породжує низку специфічних питань, які виникають в процесі духовного розвитку української нації та формування менталітету українців. І сьогодні лінгвістичні моменти вивчення релігійного досвіду стали фактично одним із найважливіших напрямів у цілому.

Почнемо з того, що літургійний текст існував від початку в різних варіантах. Поруч з українським текстом літургії, прийнятим свого часу в УПЦ КП та в УАПЦ, а згодом і в ПЦУ, функціонують відмінний в деяких моментах греко-католицький варіант та церковнослов'янський (УПЦ МП та закарпатські греко-католики). Відмінності тут спостерігаються суттєві, отож і виникла думка про необхідність уніфікації українського варіанту в загальнонаціональному масштабі (Абрамович 2005).

Значну богословсько-катехистичну роботу проводить тут і ПЦУ, яка поступово завойовує чільне місце серед християнських деномінацій України. Однак треба визнати, що довгий час наукові дослідження з цього питання

велися переважно в річищі РПЦ, російською мовою, а становлення ПЦУ, непросте й забруднене ворожим супротивом, забиало весь час і увагу на вирішення переважно адміністративних та політичних питань. Цим пояснюється помітна лакуна у сфері наукового вивчення Літургії Івана Золотоустого. Це тим більш вимагає уваги, якщо віддати належне активності греко-католицьких авторів, які в діаспорі й у незалежній Україні приділяють велику увагу потаємним змістам Божественної Літургії та прагнуть якнайширше ознайомити з ними своїх вірних. Характерна думка авторитетного ієрея цієї церкви, д-ра Б. Липського, який мусив свого часу обрати еміграцію. Він стверджує, що східна Служба Божа – св. Івана Золотоустого та св. Василя Великого – є найцінніша серед літургічного досвіду християнства, найкраща й найвеличавіша (Липський 1991). Виокремимо тут ще кілька особливо значних, на наш погляд, праць, хоча вони теж мають не стільки дослідницьку, скільки популяризаторську, катехистичну спрямованість. Це «Словник церковно-обрядової термінології» Н. Пуряєвої (Пуряєва 2001), а також дві об'ємні й змістовні брошури, в яких пояснюється свята Літургія: В. Лостена (Лостен 2015) та Б. Тимчишина (Тимчишин 2016).

Потрібно також взяти до уваги абсолютно ділетантський характер деяких тлумачень окремих фрагментів Іванової Літургії. Так, наприклад, М. Ярема, греко-католицька інтерпретаторка виголошення «Будьмо уважні», прагне довести, що це є заклик не до конкретного й дуже важливого наступного моменту служби (прокимен та читання Апостола), а нібито заклик «до подальшого духовного зосередження ...»; ці міркування продовжуються дуже суб'єктивною інтерпретацією: «... адже словами «Мир вам» воскреслий Господь вітав своїх учнів (див. Лк 24, 36; Йо 20, 19.21.26). Він сам – Христос – є Князем миру (пор. Іс 9, 5), Дателем миру, який не від світу (пор. Йо 14, 27). Вітаючи присутніх словами “Мир вам“, священник вітає їх, отже, словами воскреслого Христа, з одного боку, бажаючи присутнім наповнитися цим миром – зовсім іншим, ніж мир світу, а з іншого боку, звіщає, що цей мир присутній між ними, адже сам Господь – Князь миру – священнодіє Літургію,

в якій вони беруть участь» (Ярема). Та весь цей фрагмент будується на непорозумінні: *Мир вам!* було і є по сьогодні звичним юдейським привітанням, яке вже тисячі років звучить гебрійською мовою: שלום – *шалом*. У єврейському світі воно дійсно означає не просте побажання миру, а закликання на співбесідника усіх месіанських благодатей. Але саме до ситуації Христа Воскреслого штучно прив'язувати це вітання немає підстав. Радше воно свідчить про точність євангеліста, який в найдрібніших деталях благоговійно передає слово Христа (є випадки, коли *Шалом!* Заміняється грецьким еквівалентом *Радуйся!*). Ця наведена інтерпретація М. Яреми переконливо свідчить про ті проблеми, що існують у вивченні Літургії, навіть якщо ми говоримо про пояснення від воцерковлених коментаторів.

Однак треба визнати, що загалом у незалежній Україні від самого початку виникає глибокий інтерес до літургійного тексту, причому у тому числі зі сторони світських дослідників: культурологів, філософів та філологів. Наукову вагу, особливо ж у розрізі нашої теми, має фундаментальна стаття В. Туренка «Божественна Літургія», розміщена у Великій українській енциклопедії (Туренко 2021). Прикметна розвідка, в якій спростовується міф про спільне походження «трьох братніх мов» (Півторак 2001). Звертає на себе увагу дослідження феномену слова в християнському культі України (Біленко 1993; Біленко і Колодний 1994); вплив християнства на становлення загальнохристиянської наративної традиції та української писемної культури (Богачевська 1999; Богачевська 2005; Горбаченко 2001). Щодо теологічного контексту, то формується нова галузь – літургійне богослов'я, фундамент якого закладається в останні десятиліття. Як справедливо зазначає М. Петрович, співвідношення літургійного богослов'я і догматичного богослов'я залишаються дискусійними: «розвинулися різні розбіжні напрями бачення цього питання: є такі, які наполягають на тому, що завдання догматичного богослов'я полягає в забезпеченні та правильності того, що символічно чи поетично висловлено у богослужбових текстах; є й інші, що аргументують, що літургійні тексти слід вважати нормою та корективом

догматичних формулювань» (Петрович 2010-2011: 109). Отже, і сам предмет літургійного богослов'я, і його співвідношення з іншими теологічними дисциплінами залишається дискусійним.

Утім, можна стверджувати, що з кінця 90-х років XX ст. формується група дослідників, які зосереджені на відповідних лінгвістичних питаннях, у вітчизняній релігієзнавчій думці. Спочатку вони зверталися переважно до аналізу мовно-писемних проблем Православ'я (вже згадана монографія Т. Горбаченко) та до теологічного дискурсу й філософії релігії (також вже згадані праці Т. Богачевської). У широкому релігійно-культурному контексті було розглянуто концепт Логосу у загальнохристиянській парадигмі О. Горкушею (Горкуша 2004). Проблемами класичної української гомілетики як витлумачення Святого Письма займався А. Жаловага (Жаловага 2008). Явище лінгвістичного сакрального символізму було розглянуто в релігієзнавчому ракурсі в дослідженні І. Остащука (Остащук 2014). В останні роки актуалізувалося вивчення Питання перекладу та пов'язані з цим труднощі, що було проаналізовано в розвідках О. Панича. В. Зінякової та ін. Як бачимо, світська наука, значно розширюючи обрії контексту сакрального (в нашому казусі – літургійного) тексту, уникає розмови про семіогерменевтику ритуального тексту в дискурсі містичного богослов'я.

У цілому можна констатувати, що сучасна українська православна богословська думка приділяє вкрай мало уваги дослідженню прихованого змісту Літургії Золотоуста, хоча в популяризаторських матеріалах нестачі немає. Отож, ситуація з усією гостротою ставить питання про актуальність нашого дослідження.

1.2. Структурно-семіотична методологія як основна база дослідження

Кожне слово чи рух в Літургії мають особливу символіку і значення, котрі пояснюються за спеціальним методом *містагогії* (від грец. μυστικός – «прихований», «таємний»; по суті, *містагогія* означає *тайновведення*).

Уявлення про містагогію розгорнуто обґрунтовує преподобний Максим Сповідник, який докладно розмірковує про те, яким чином Свята Церква, залишаючись образом чуттєвого світу, є водночас образом сутностей видимих і невидимих, як тут символічно зображені людина і світ, чому Свята Церква Божа є образ душі самої по собі і ін. Він закладає, по суті, основи прочитання літургійної семантики, пояснюючи значення архієрейського входу, читання Євангелія, відкритих і закритих царських воріт, літургійних дій, вигуків і піснеспівів, світильників та ін. (Цит. за: Balthasar 1988: 128-136). Це залишається незмінним фундаментом православного погляду на символіку Літургії.

У ґрунтовному дослідженні сучасного українського науковця Г. Христокіна «Методологія теології грецької патристики» (Христокін 2016) міститься аналіз основних методів теологічного дискурсу грецької патристики, її духовних практик, з особистим досвідом і Божественним одкровенням, з теорією та практикою церковного будівництва. Тут показано, що герменевтика православної теології включає в себе тлумачення не лише авторитетних текстів, але й тлумачення самого досвіду. Центральною подією такого досвіду є спілкування вірних у соборності, яка конститує Православну Церкву в її ідентичності.

Утім, треба також відзначити, що таких досліджень небагато. Зате в останні роки помітно зростає інтерес до імпліцитно-символічної сторони богослужбних практик, в першу чергу – християнських, і в світській науковій думці. Зокрема варто взяти до уваги дослідження, в яких розглянуто психологію гри як сакрального акту. Йдеться про те, що сьогодні ми часто

сприймаємо гру як пусту розвагу, заняття для дітей. Між тим сучасний науковий погляд на походження й функції гри та її генетичну спорідненість зі сакральним ритуалом звертає нас, про суті, до того ж моменту, який відзначено в заповіді Ісуса Христа: «Істинно кажу вам: Якщо ви не навернетесь і не станете, як діти, не увійдете в Небесне Царство» (Мт. 18:3). Загальновідомо, що дитина опановує світ у формі гри. Однак при співвіднесенні гри та ритуалу зі сферами сакрального і профанного можна дійти висновку, що в нашій нинішній культурі ритуал повністю зумовлений завданнями комунікації із сакральними силами, гра ж займає прикордонне становище, хоча й стикається і зі сферою сакрального, і профанного. Але й у такому варіанті гра – це дуже серйозно. Як це не дивно, продовжують постійно грати й дорослі, хоча не завжди це усвідомлюють. Всесвітньо знаменитий канадсько-американський психолог та психіатр Е. Берн у своїй відомій книзі «Ігри, у які грають люди» («Games People Play»; див.: Берн 2016) переконливо показав, що ми, самі не усвідомлюючи того, постійно граємо між собою в ігри, і саме ця гра керує насправді нашим життям, визначає світогляд та вчинки.

Звичайно, ніяк не можна втрачати з поля нашої уваги нівелювання онтологічних та аксіологічних відмінностей між грою та «реальністю» з одного боку і між грою як сакральним актом, священнодійством та розважальним видовищем – з іншого. Між тим вони усі генетично пов'язані. Відомо, що давньогрецький театр спочатку виник як релігійне дійство, втілення на сцені сакрально-міфологічних сюжетів (Есхіл), але доволі швидко виродився в «публіцистичне» осмислення злободенних політичних чи етичних проблем суспільства (Еврипід, Аристофан). Пізньоантичні містерії так само давали можливість учасникові особисто пережити власну участь у справах богів, прилучитися до світу, який тоді розуміли як сакральний.

Церковна Літургія може – з точки зору її структури та функціонування – теж розглядатися як свого роду гра, але від самого початку священнодійство відокремлювало себе від видовищ скоморохів (на Заході – жонглерів,

трубадурів тощо). На відміну від світського спектаклю чи дитячої гри, ролі священика, єпископа, диякона, іподиякона, хористів чи мирян – не «личина», «машкара», яку знімають по виставі, а щабель у стійкому й послідовному наближенні до Бога й набуття янгольських якостей, що спасають душу. У процесі Літургії відбувається й постійно повторюється, закріплюється в свідомості звичка до *дематеріалізації* т. зв. реальності, яку матеріалістична свідомість трактує як вічну й стабільну, хоча насправді, як це показано в найрізноманітніших філософсько-релігійних і наукових системах, – немає нічого більш оманливого й ненадійного, як тимчасовий матеріальний світ. Літургія прояснює цей прихований, справжній лише в даній ситуації переміни світу й себе, зміст, якого набуває усе звичне. Так, наприклад, звичайні речовини *хліб* та *вино* стають Тілом і Кров'ю Господа, свічка перед Євангелієм у Великому Вході символізує Івана Хрестителя, котрий, в якості старозавітного Іллі, прийшов, як і обіцяно було пророками, перед Христом тощо. Щось подібне ми знаходимо в іконописі, в якому речі матеріального світу немовби розріджуються в спіритуалізованому образі. Вивчення цього символічного пласта Літургії може ефективно здійснюватися структурно-семіотичними методами, з аналізом імпліцитних підтекстів кожного символу та його ролі у семіосфері священнодійства.

Усі ці аспекти недостатньо беруться до уваги дослідниками нинішньої України, яких частіше приваблює мовно-лінгвістичний аспект проблеми. Аналіз сучасних методів семіотичного дослідження текстів, таких, як дискурс-аналіз, теорії комунікацій, наратологія, етнолінгвокультурологія, соціологія масової комунікації тощо, доповнює можливості суто богословської та релігієзнавчої методології аналізу релігійних текстів. Методологія лінгвістичного релігієзнавства є фактично інтеграцією, міждисциплінарним синтезом, який справедливо розглядають як найбільш продуктивну сучасну методологію дослідження релігійних текстів. Це відповідає сучасній парадигматиці світової теології та релігієзнавства.

Семіотика (семіологія) вивчає способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем в людській спільноті. У нашому дослідженні ми спиратимемося на праці зарубіжних і вітчизняних вчених, в яких викладено базові основи цієї методології (Ділі 2000, Sebeok 2001, Ядацький 2019 та числ. ін.). Так, для здійснення текстологічного аналізу ми відштовхуємося від концепції знаково-символічної природи мови, викладеної у статті Р. Сеника (Сеник 2014). Оскільки Літургійний текст наповнений символами, то ми викорисатуємо класифікацію знаків Чарльза Пірса, одного з фундаторів семіотики як науки та автора найвідомішої семіотичної класифікації знаків (Цит. за: Шепетяк 2014).

Окрім семіотичного методу, який є базовим у нашому дослідженні, ми також використовуємо порівняльний і культурно-історичний. Окрім цього, нами також застосовані загальнонаукові методи: індукції, дедукції, аналізу та синтезу.

Висновки до розділу 1

Символіка церковних архітектури й мистецтва і семіозис священнодійства в цілому висвітлюється з належним ступенем повноти й цілком доступна для вірян та широкого загалу. Водночас дискусії у сфері вивчення сакральних текстів у науково-гуманітарній думці протягом останніх десятиліть розгорнулися в основному навколо основних принципів адекватного прочитання їхнього герменевтичного змісту. Лінгвокультурологічна проблематика приваблює теологів, релігієзнавців, культурологів і філологів; зокрема це проблема наративних традицій релігій, що будуються на сакральних текстах, в першу чергу – авраамічних в цілому і християнських зокрема.

Православна Літургія давнопривертала увагу зарубіжних дослідників (Th. Brett, Ch. A. Swainson, P.F. Bradshaw, M. E. Johnson, M. Barsom та ін.), але зазвичай це розвідки інформаційного, а не дослідницького характеру, і містичний зміст служби не потрапляє у фокус уваги. Вагомішими виглядають західні дискусії загальнофілософського характеру, які розгорнулися у XX ст. навколо проблем герменевтики тексту, його рецепції та активної ролі читача в цьому процесі (Г. Г адамер, Ж. Деррида, В. Ізер та ін.), але вони частіше стосуються проблем не сакральної, а художньої літератури й переносять центр уваги з тексту на його сприйняття та суб'єктивну інтерпретацію.

У нашій країні, в контексті відродження теології як науки зростає інтерес до сакральних текстів і писемних традицій християнських конфесій, їх соціального та культурного впливу. В умовах поліконфесійності, багатовікової взаємодії різних релігійних традицій, які користуються різними релігійними мовами, та їх взаємовпливу у нашій країні це породжує низку специфічних питань, які виникають в процесі духовного розвитку української нації. В Україні літургійний текст існує в різних варіантах (УПЦ КП та в УАПЦ, а згодом і в ПЦУ, греко-католицький варіант та церковнослов'янський – УПЦ МП та закарпатські греко-католики), і тут спостіраються суттєві

відмінності, отож є думка про необхідність уніфікації українського варіанту в загальнонаціональному масштабі.

Нині існує помітна лакуна у сфері наукового вивчення Літургії Івана Золотоустого, а наявні нечисленні публікації мають дуже різну якість. Так, з одного боку, є фундаментальна стаття В. Туренка, а з іншого – дилетантські публікації (М. Ярема), що спотворюють потаємний смисл Літургії. Окремий корпус складають праці, які мають не дослідницьку, а катехистичну спрямованість: «Словник церковно-обрядової термінології» Н. Пуряєвої та пояснення Літургії В. Лостена та Б. Тимчишина. У розвідці сучасного вітчизняного дослідника Г. Христокіна «Методологія теології грецької патристики» (Христокін) міститься аналіз співвідношення теологічного дискурсу грецької патристики та її духовних практик з особистим досвідом і Божественним одкровенням, з теорією та практикою церковного будівництва. Тут показано, що герменевтика православної теології включає в себе тлумачення не лише авторитетних текстів, але й тлумачення самого досвіду. Центральною подією такого досвіду є спілкування вірних у соборності, яка конститує Православну Церкву в її ідентичності. Утім, таких досліджень дуже небагато.

З кінця 90-х років XX ст. формується група світських дослідників, які звернулися до становлення загальнохристиянської наративної традиції й української писемної культури (Т. Богачевська), а також феномену слова в християнському культі України (Т. Біленко; А. Колодний, Т. Горбаченко). Розглянуто мовно-смисловий універсум Старого Завіту та явище «неперекладності» його сакральних текстів (В. Зінякова); досліджений у релігійно-культурному контексті новозавітний концепт Логосу (О. Горкуша). Займалися вчені й проблемами української гомілетики як витлумачення святого Письма (А. Жаловага). У вітчизняній науці розглянуто явище лінгвістичного сакрального символізму (І. Остащук), що має безпосереднє відношення до нашої тематики. Тім, світська наука уникає розмови про семіогерменевтику ритуального тексту в дискурсі містичного богослов'я,

зокрема ж імпліцитного змісту Літургії Золотоуста. Мало уваги приділяє цій проблемі й сучасна українська православна богословська думка.

Структурно-семіотична методологія є ефективним шляхом для вивчення нашої теми, оскільки сама Літургія являє собою семіосферу, наповнену символами. Базою тут в першу чергу є святоотецька традиція, а саме – метод *містагогії* (*тайновведення*), який обґрунтовує преп. Максим Сповідник, котрий докладно розмірковує над символікою Церкви та Літургії. Він закладає основи прочитання літургійної семантики, пояснюючи значення архієрейського входу, читання Євангелія, відкритих і закритих царських врат, літургійних дій, вигуків і піснеспівів, світильників та ін. Це залишається незмінним фундаментом православного погляду на символіку Літургії.

Найпродуктивнішим міждисциплінарним синтезом виступає семіотика – сучасна методологія дослідження релігійних текстів, яка відповідає парадигматиці теології та світської науки (Д. Ділі, Т. Sebeok, Я. Ядацький та ін.). Вона дозволяє дослідити вербальний вираз духовних поривань людини в контексті різних способів передачі інформації, використання властивостей знаків і знакових систем. Аналіз сучасних методів семіотичного дослідження текстів, таких, як дискурс-аналіз, теорії комунікацій, наратологія тощо, доповнює можливості суто богословської методології аналізу релігійних текстів.

МІСТИЧНІ ЗМІСТИ ЛІТУРГІЇ ІВАНА ЗОЛОТОУСТОГО

2.1. Християнський містицизм: історія виникнення та специфіка.

Містицизм (від грец. *μυσικός* – таємничий) базується на вірі в існування надприродних сил, яка спостерігається в глибинах людської минувшини, і на прагненні прилучитися до цього таємничого світу, аби урятуватися від його можливої ворожості. У найдавніших цивілізаціях Сходу містицизм виступає як невід’ємний елемент таємних обрядів посвячення (містерій) для тих, хто шукає рятунку від лихої і незрозумілої реальності, найперше від невідворотної фізичної смерті. Містичний досвід від початку ґрунтується на аскетизмі, включає культивування екстатичного трансу, видінь та об’явлень якихось прихованих від повсякденної свідомості тамниць. Надчуттєве й позалогічне поєднання з трансцендентним мислилося як шлях вивільнення від пут тілесно-матеріального світу. Тому в язичницьких елліністичних містеріях, в контексті яких виникло християнство (піфагорейство, платонізм, діонісійські таїнства тощо), величезну роль грав ірраціоналізм, сплеск емоційних переживань, що деякою мірою відбилося і в духовному досвіді ранніх християнських апологетів. У їхніх міркуваннях вже спостерігаються послідовні ірраціоналістично-містичні тенденції. При цьому вони були прихильниками негативного ставлення до античної філософії. Найвидатнішим з них був Квінт Тертулліан (II–III ст. н. е.), який не лише засуджував античну філософію, а й вважав, що греко-римська культура взагалі зіпсувала й спотворила людину, спотворила її природні нахили, занурила у світ штучних цінностей на кшталт раціональної науки та витонченого мистецтва, гранично розбестивши людину в моральному аспекті. Мудрування вчених і філософів на шляху спасіння – зайві й шкідливі, оскільки досягти спасіння можна лише через віру в Ісуса Христа.

Із зазначених вище причин християнський містицизм – це від початку його формування складна проблема. З одного боку, зважжди були люди, які

готові були провести різкий кордон між християнством і містицизмом як такими; з іншого боку – містична складова, закладена в людині від природи, зовсім не обов'язково генетично пов'язана з язичницьким ґрунтом. Пошуки прихованого значення Писання, притаманні вже розвиненому юдаїзму, спостерігаються в новозавітних сюжетах (тема виповнення пророцтв щодо Месії в історії Христа. Осягнення таємниць Євхаристії в християнській Літургії також розуміється як практика Богопізнання; ортодоксальне християнство визнає й приховане значення Біблії, і буквальну присутність Тіла та крові Христа в Причасті. Щоправда, в більш пізньому протестантизмі містицизм стає скоріше індивідуальною духовною практикою, яка не гарантує від помилок. Та в православному вченні від початку присутній містичний елемент, але цілковито вільний від зовнішнього язичницького впливу.

Від початку християнство немає нічого спільного з окультизмом. Йдеться про речі, принципово відмінні від цього, про релігійний досвід, заснований на індивідуальній зустрічі людини з Богом віч-на-віч, що за природою своєю є чимось таємничим та надприродним. Саме літургічний досвід Церкви показує, що осягнення Бога можливе для людей, незважаючи на те, що Бог за природою невидимий; і зустріч із Богом також можлива – всупереч тому, що Бог перебуває за межами інтелектуального зрозуміння.

Ісус Христос сказав: «Блаженні чисті серцем, бо вони побачать Бога» (Мт. 5:8). У цьому обіцянні Христа є основою нашої надії на те, що коли ми очистимо своє серце, ми зможемо побачити Бога, причому не тільки після смерті, але вже за життя. Зрозуміло, що йдеться не про «фізичний зір» – Бога ж ніхто ніколи не бачив (Ін. 1:18), а про споглядання Бога внутрішнім зором, «очима розуму», «очима душі». Це споглядання важко описати словами, оскільки воно таємниче, містичне; проте воно є основною реальністю християнського життя.

У вченнях патристів ця позиція набула ще більш розвинутого характеру. Так, у згаданому вже вище дослідженні Г. Христокіна «Методологія теології грецької патристики» доведено, що для православної

теологічної традиції характерне не лише врахування особистого досвіду містика, а й сакраментального переживання євхаристійних спільнот (Христокін 2016). Фундаментом містицизму патристів став знаменитий трактат Діонісія Ареопагіта «Про містичне богослів'я». У цьому трактаті «Діонісій Ареопагіт прагне, використовуючи особливу мову, відкрити незбагненне в раціональному. Оскільки Бог незбагнений, але все таки відкривається людині в творінні і може розумітись через свої повідомлення їй. При цьому основою йому служить містичне споглядання. Відшукуючи подібності того, що не може бути нічому уподібнено, примушуючи невидиме відображатися у видимому і указуючи на аналогію піднесеного і приземленого, спираючись на власний досвід збагнення незбагненого, св. Діонісій Ареопагіт намагається виразити в словах це „неможливе”» (Бойчин).

Зате поза увагою святителя не могли залишитися твори його сучасника бл. Августина «Сповідь» та «Про Місто Боже», в яких бачать формування засад розвиненого християнського містицизму. Августин доводив існування Бога і безсмертя душі ірраціонально і містично, твердячи, що вічне може існувати лише в Богові, а душа мусить бути вічна (Святий Августин 1999: 89-91): усвідомлюючи вічні істини, вона отримує свою долю у вічності.

І, нарешті, прикладом містичного мислення раннього християнського Середньовіччя є трактат Григорія Нісського, брата Василя Великого, названий «Коментар на Пісню Пісень», в якому св. Григорій, переосмислюючи традиції юдейської теології, котра потрактовувала взаємини Соломона й Суламіти як взаємини Бога з народом Ізраїлю, висунув ідею, що тут алегорично зображено взаємини Христа та Його Церкви. Ось і Іван Златоуст звертається до Пісні Пісень в своєму творінні «Слово про горлиці або про Церкву» й трактує образ Суламити так само, як і Григорій Нісський, – як образ Церкви Христової.

Отже, можна впевнено твердити, що містичне мислення Івана Золотоустого формувалося не в річищі, скажімо, язичницького неоплатонізму,

а в середовищі вже суто християнському, яке мало власний духовний досвід містичного осягнення буття.

2.2. Структура та семантика Православної Літургії

Божественна літургія (грец. Θεία Λειτουργία – «Служба Божа») – найголовніше християнське богослужіння в історичних церквах. При цьому варто не втрачати з поля уваги етимологічне значення терміну. Він буквально походить з двох грецьких слів: λαός – *народ* і έργον – *праця*, й від початку означав «справи для народу», які виконувалися колективно, – наприклад, організація спортивних змагань чи інших свят, бенкетів, найм воєнного загону, ремонт будівлі тощо.

Але у християнстві слово *літургія* почало означати найвище діяння Церкви, в ході якого досконало здійснюється прославлення Бога й освячення вірних йому людей. При всій цінності індивідуальної молитви «при зачинених дверях», про яку так проникливо говорив Христос (Мв. 6:6), Літургія – це справа, спільна з Ісусом Христом, коли Він святкує з нами і відкриває перехід від смерті до життя. Бог показує нам, як ми можемо поклонятися Йому і відповідає на наші молитви. Це найбільш значна й результативна форма молитви.

Розрізняють молитву індивідуальну (домашню, келійну) і спільну – в церкві, Богослужіння як таке, що здійснюється священицьким чином. Божественна Літургія – це молитва цілої Церкви за себе, Небесну і земну, і за весь світ, молитва, в плинні якої Сам Христос приносить у викупну за людство жертву власні Тіло і Кров. Першу на землі Літургію звершив сам Господь Ісус Христос у Сіонській світлиці, і кожна Літургія є таємничим продовженням цієї події. У православному чині на пошану до великої Таємниці приношення Святих Христових Тайн – Тіла і Крові Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа всю службу люди, окрім старших осіб та малих дітей, стоять (хоча в діаспорі широко уживаються запозичені в латинників лавки). У цій

Божественній службі відбито земне життя, Проповідь і Жертва Ісуса Христа від моменту народження Його від Діви Матері й до Вознесіння на небо. Кожна Літургія – це символічне переживання вірними історії Ісуса Христа, прославлення Христа й подяка Богові за всі Його нам дари. Церква поклоняється таїнству Христа, присутнього в Євхаристії, тому що Сам Христос віддав їй Себе першим у Своїй хрестній жертві.

Утім тривалий час Літургія не була чітко унормована й вершилася за розумінням пресвітера чи єпископа. У ранньому християнстві, зокрема, ще не розглядали літургію як чин євхаристії (εὐχαρίστια – подяка), уживаючи натомість терміни «зібрання» (ἐν τὸ αὐτό – разом); про це згадано у Новому Завіті (Дії 1:15; 2:1, 47; 1 Кор. 11:20; 14:23). Це слово ми зустрічаємо і в творах апостола Варнави, Юстина Філософа, Климента Римського, Ігнатія Антіохійського. Як синонім уживалося й слово «молитва», у смислі спільного моління в церкві. Можна зустріти тут і слово «трапеза» (чи «вечеря», тобто вечірня трапеза), з уточненнями вечеря / трапеза «Господня» або вечеря / трапеза «любові» (ἀγάπη – напр., 1 Кор. 10:21; 11:20). Перші відправи було складено апостолом Яковом та євангелістом Марком, і цей ранній стан богослужіння зафіксовано у праці Юстина Філософа «Апології на захист християн до Римського Сенату». Та вже в апостольську епоху здійснення євхаристії під час спільної трапези викликало дискусії (1 Кор. 11:20-30), тому з II ст. трапезу почали робити відокремлено, після євхаристії, й це з IV ст. закріплено канонічно Лаодикійським собором. Водночас уже на межі II–III ст. євхаристія таки стає частиною християнського богослужіння, й при цьому, на відміну від щоденних ἀγάπη, літургію почали проводити у перший, за християнським поглядом, день тижня – неділю.

Коли ж християнство перетворилося на офіційну релігію Римської імперії й виникала потреба централізації та уніфікації літургічного чинопослідування. У Східній Римській імперії (Візантії) цією справою зайнялися свв. Василь Великий, Іван Золотоустий та Кирило

Александрійський; у Західній Римській імперії – свв. Амвросій Медіоланський і папи Лев I, Геласій I та Григорій Великий (Двоєслов).

Відтак входження до світу Богоспівкування відбувається через Святі Таїнства. У богослужінні віруючий вводиться до кожного з цих Таїнств через відповідні молитви й обряди. Вже Таїнство Хрещення вводить у таїнство смерті й воскресіння Христа. Літургія невід’ємна й від Таїнства Сповіді – добровільного зречення людини її гріхів – та Святого Причастя. Це найважливіші аспекти поєднання людини з Христом, особливо ж коли йдеться про Євхаристію. Адже саме регулярне Причастя відкриває можливість зростати у Христі. Причастя – не обов’язок, а привілей християн. Господь говорив: «Хто не їсть Тіла Мого і не п’є Крові Моєї, не має вічного життя». Літургію недаремно називають також Обіднею, й не лише тому, що в Православ’ї її звершують до полудня, а ще й тому, що Причастя – Тіло та Кров Христова – є духовною трапезою.

Давня церковна практика передбачала щотижневе і навіть щоденне Причастя. З різних причин багато хто нині не приймає Причастя регулярно, що є прикрою реальністю. На Літургії без Причастя людина є ніби на весіллі, але не вдягнена відповідно (див. притчу про чоловіка, що не мав весільної одежі; Лк. 14: 15-52). І цей шлях втаємничення в Христа, шлях обоження людини, має робитися осмислено й чітко. Зокрема має бути чітко осмислена структура Літургії.

У Православ’ї виділяють три складові частини Літургії, які відбивають три стадії втаємничення людини в світ причетності до Бога і Його Небесного Царства.

1. Проскомідія (προσκομιδή – принесення хліба), під час якої готуються вино і хліб (просфори) для Євхаристії і згадуються душі християн живих та померлих, за які священник виймає частинки з просфори; ці частки наприкінці служби занурюють у Чашу з Кров’ю.

2. Літургія оголошених (в давнину – тих, котрі лише висловили намір хреститися, але хрещення ще не прийняли): вони слухали читання з Апостола та Євангелія, але на словах «оголошенні, вийдіть» musiли залишити церкву.

3. Літургія вірних (охрещених), в ході якої відбувається найважливіший момент служби Божої – Анафора (Євхаристичний канон) і хліб та вино перетворюються на Тіло й Кров Христову.

Анафора (Євхаристична молитва) – найдавніша серцевина Літургії, насичена потаємною символікою, яка відбиває перетворення хліба й вина на Тіло й Кров Христові. Її структура: 1) початкова молитва (Praefatio) – слава і подяка Богу; 2) гімн «Свят, Свят, Свят ...» (Sanctus), що уславлює святість Бога; 3) спогад (Anamnesis) про Таємну Вечерю з проголошенням заповіту Ісуса Христа згадувати про Нього; 4) заклик до Святого Духа зійти на Святі Дари (Epiclesis); 4) клопотання (Intercessio) – молитви за живих і померлих, зі спогадом про Богородицю й святих, які всі купно становлять Церкву.

Здійснюється Літургія у великих храмах щодня (за винятком днів, коли вона не може відбуватися), здебільшого – щонеділі. Початок Літургії зазвичай о 9-10 годині ранку, в храмах, де більше одного престолу, може відбуватися також і рання Літургія (6-7 годині ранку). У 8 р. Типікону (*Про літургію*) подано час початку Літургії та час поставлення трапези на різні дні (субота, неділя, свята).

У наш час загальноновживані три види Божественної Літургії: Літургія св. Іоанна Золотоуста, св. Василя Великого та Літургія передосвячених Дарів, або св. Григорія Великого, Двоєслова, папи Римського.

Літургія св. Івана Золотоустого (спочатку «Константинопольська літургія») відбувається протягом усього року, коли не належить здійснювати двох інших літургій. Вона служиться найчастіше і є звичайною церковною службою. Літургія св. Іоанна Златоуста є основною в усіх церквах візантійського обряду

Літургія св. Василя Великого (спочатку – Літургія каппадокійських монастирів) відбувається лише десять разів на рік: у всі Недільні дні Великого

посту, за винятком Вербної неділі; у Великий четвер та суботу на Страсному тижні; 14 січня (пам'ять св. Василя Великого) та напередодні або в самий день свят Різдва Христового та Хрещення Господнього. За винятком анафори (центральної частини Літургії), вона ідентична Літургії св. Іоанна Златоуста, яка є скороченою формою щоденного вжитку. Обидві вони набули свого сучасного вигляду ще до IX століття.

Літургія передосвячених Дарів – це вечірня, під час якої християни причащаються Святих Дарів, освячених на попередній повній Літургії за чином святителів Василя Великого або Іоанна Золотоуста; Святі Дари зберігаються зазвичай на престолі або, рідше, на жертovníку.

При цьому Православні Літургії у різних місцевостях можуть різнитися: існує кілька літургійних «родин», які мають свої неповторні відмінності. Так, наприклад, у Александрійській родині функціонує літургійний танець, що спирається на традиції богослужіння в Єрусалимському Храмі й навіть почасти на ритуали більш давні, язичницькі (так, танці в Єрусалимському Храмі виникли з того, що цар Давид екстатично танцював перед Ковчегом Завіту, подібно до того, як єгипетські фараони танцювали перед своїми богами). У Міланській родині Літургія написана цілковито віршами тощо. Українські православні християни і греко-католики належать до Антіохійської літургійної родини, в якій подібних речей немає. Власне, візантійський обряд, тобто система літургійних практик і дисципліни, яких дотримується Східна Православна Церква, виник спершу у грецькому місті Антіохія, одному з найперших і найвідоміших центрів християнства, але був розвинений і вдосконалений у Візантії або Константинополі. Обряд був пов'язаний насамперед з Великою Константинопольською Церквою і використовував грецьку мову. Проте, коли Константинополь поширював свій вплив, обряд втратив свій ексклюзивний грецький характер і став наднаціональним, «візантійським», оскільки тут Службу Божу було перекладено живими мовами різних народів, які його прийняли.

Історія чинопослідування слов'янської Євхаристичної Літургії починається з вивчення найдавнішої письмової спадщини, починаючи з, зокрема, рукописних євхологій (тобто – православних богослужбових книг, молитвословів) на кшталт славнозвісних глаголичних Синайських листків (Синайського євхологія; XI ст.). Але справді науковий підхід тут стає можливим лише при опорі на друковані фіксації, коли богослужбові тексти набувають вигляду, близького до сучасного. Перші грецькі друковані видання Літургії Іоанна Златоуста з'явилися у Венеції у XVI столітті. Перші слов'янські видання Літургії з'являються на початку XVI століття у складі Служебників, виданих у Тирговішті (1508) та у Венеції (1519).

Якийсь час утім панувала думка, що Літургія Івана Златоустого здавна перебувала на другому місці, а на першому була літургія Василя Великого, що начебто підтверджувалося текстом Синайських листків, котрі розглядалися як Євхологія древнього типу, де ця літургія виглядала як наступна щодо літургії Василя Великого. Та вже в дослідженні І. Срезневського «Давні глаголичні пам'ятки, в порівнянні з пам'ятками кирилиці» (1866) вони були розташовані в правильному порядку, а з часом стало ясно, що Синайські листки містять дві Літургії й при цьому є фрагментом Євхології нового типу на ранньому етапі її розвитку.

Авторство традиційно приписувалося Іоанну Златоусту (398–404), проте сьогодні переважає думка, що Іваном була лише перероблена давня антиохійська анафора апостолів. На погляд видатного дослідника східних обрядів і літургіста Р. Тафта, текст анафори Іоанна Златоуста запроваджено після призначення святителя столичним архієпископом і сягає давньої грецької анафори 398 року, яка не збереглася (Taft 1975).

Отже, як бачимо, донині зберігаються дискусійні моменти щодо вивчення Літургії.

2.3. Символіка Храмового простору, в якому вершиться Літургія

Очевидно, що слова, дії й матеріальні аксесуари в Літургії пронизані прихованою символікою, яка зазвичай незрозуміла для пересічного вірного, нехай інколи навіть достатньо глибоко воцерковленого. Ми не ставимо на меті розгорнуту характеристику Храму та його внутрішнього простору, обмежившись деякими основними моментами.

Для початку згадаємо хоча б про архітектурний канон православного храму, його екстер'єр та інтер'єр і їхній знаковий (симвлічний) характер. Так, вже кількість куполів храму не випадкова: великий купол над центральною частиною в оточенні 4-х менших означає Христа й чотирьох євангелістів; Христос і Його найближчі апостоли символізуються великим центральним куполом, оточеним дванадцятьма меншими. Орієнтація вітваря на Схід є запрошенням увійти Самого Господа, Якого символізує ранішня зоря, а 3 двері з Півночі, Заходу й Півдня символізують відкритість церкви для всіх народів світу. Абсида, в якій вміщено престол, окреслює окремішний від приміщення для молільників сакральний простір священнодійства, що мало прототип у структурі Єрусалимського Храму з виокремленням Свята святих. Нартекс при центральному вході колись був призначений для перебування оголошених, які ще не прийняли святого хрещення й беруть участь лише в перших частинах літургії.

Священницькі одежі теж не є просто декоративним вбранням. Так, дияконський орар є символічним означенням благодатних дарів цього сану; епітрахіль ієрея, яка від нього походить, означає подвійну благодать, що лежить на ієреєві з дня його хіротонії на дияконське служіння; фелон символізує одяг подорожнього – шукання правди Божої; архієрейський сакос – від гебр. פֶּשֶׁט, *мішок* – є означенням рубища, знаку скорботи про гріхи світу й водночас аналогом фелону; архієрейський омофор – ознака піклування Христа як Великого Архієрея про людство тощо. У білих ризах служать Пасхальну

Всенощну, у блакитні – Різдвяну Літургію, на Трійцю вдягають зелені ризи – зелений є кольором життя та надії; служба мученикам, як і перша частина пасхальної Всенощної, вершиться у червоному – кольорі пролитої за гріхи людства жертвовної крові тощо.

Лампади й свічки в церкві є не просто джерелом фізичного світла, вони насичені власною символікою. Так, під час малого входу та читання Св. Євангелії віктарники супроводять обхід і читання Божого слова з палаючими свічками, які символізують світло Христового слова. У Східних Церквах в момент читання Св. Євангелії засвічується все наявне в церкві світло як знак великої радості: перед вірними з'явився Христос і навчає їх устами священника.

У цілому ж зовнішній вигляд і внутрішній простір храму є символічним означенням краси й величі Царства Небесного, принципово відмінного від будівель Земного Граду. Зокрема, широке використання золотого (тобто небесного) кольору, в тому числі й на іконах, – це не «хизування багатством», як дехто хибно сприймає, а ознака преображення світу й обоження людини.

Особливої уваги потребує літургічне слово. Особливістю семіозису ритуальних текстів є те, що вони передбачають взаємодію складних, багаторівневих моделей формування сенсу, які можуть бути чітко класифіковані як символічні, алегоричні чи метафоричні. Так, цитування тропаря Великої п'ятниці «Благообразний Йосиф...» в момент перенесення Дарів у Великому вході алегорично вказує на покладання Христа до гробу. Слова «...Господи, упокой душі спочилих рабів Твоїх... (*імена*) у місці світлім, у місці квітучім, у місці спокою, де нема ні недуги, ні журби, ні зітхання» – це метафора раю, а слова священника «...сподоби нас причаститися Небесних Твоїх і Страшних Таїн, цієї священної і духовної Трапези» є розгорнутим символом Безкровної Жертви.

На цих прихованих глибинах Літургії, для багатьох усе ще незрозумілих, ми й зосереджуємося, використовуючи в нашому аналізі семіотичні критерії.

Висновки до розділу 2

Містицизм є виразом прагнення людини прилучитися до таємничих надприродних сил, що визначають її життя, аби урятуватися від від незрозумілої реальності, найперше від невідворотної фізичної смерті. Зокрема у язичницьких елліністичних містеріях, в контексті яких виникло християнство (піфагорейство, платонізм, містерії Деметри, діонісійські таїнства тощо), величезну роль грали емоційні переживання як шлях вивільнення від пут тілесно-матеріального світу. Це деякою мірою відбилося і в духовному досвіді ранніх християнських апологетів. У них спостерігаються негативне ставлення до античної філософії та ірраціоналістично-містичні тенденції. Тертулліан, наприклад, не лише засуджував античну філософію, а й вважав, що греко-римська культура взагалі зіпсувала людину, спотворила її природні нахили, занурила у світ штучних цінностей на кшталт раціональної науки та витонченого мистецтва, розбестивши людину в моральному аспекті. розбещена мораль. Отже, мудрування вчених і філософів на шляху спасіння – зайві й шкідливі, тому що досягти спасіння можна лише через віру в Христа.

Містичні змісти Літургії Івана Золотоустого стали творчим осмисленням езотерики апологетів і патристів. Пошуки прихованого значення Писання, притаманні вже розвиненому юдаїзму, спостерігаються в патристів (Василь Вликий, Григорій Ніський, Григорій Назіанзін та ін.). Від початку християнський містицизм – це не окультизм, а релігійний досвід, заснований на зустрічі людини з Богом віч-на-віч, що за природою Своєю є таємничим та надприродним. Саме літургічний досвід Церкви показує, що осягнення Бога можливе для людей, незважаючи на те, що Бог за природою невидимий; і зустріч із Богом можлива – всупереч тому, що Бог перебуває за межами інтелектуального зрозуміння. У вченнях патристів ця позиція набула розвиненого характеру. Для православної теологічної традиції характерне не лише врахування особистого досвіду містика, а й sacramentalного переживання євхаристійних спільнот. Зокрема Іван потенційно міг знати трактат Діонісія Ареопагіта «Про містичне богослов'я» (пронизаний

прагненням відкрити незбагненне в раціональному, невидиме у видимому), твори бл. Августина «Сповідь» та «Про Місто Боже» (в яких зафіксовано формування засад християнського містицизму). Нарешті, він знав трактат Григорія Нісського «Коментар на Пісню Пісень», в якому святий обґрунтував, що взаємини Соломона й Суламіти є алегорія взаємин Христа та Його Церкви; це відбилося в такому творі Івана, як «Слово про горлиці або про Церкву». Отже, мислення Івана Золотоустого формувалося не в річищі язичницького неоплатонізму, а в християнському середовищі, яке мало власний містичний досвід осягнення буття.

Осягнення містичних таємниць історії та буття в цілому в християнській Літургії розуміється як активна і дійова практика Богопізнання. Служба Божа – найголовніше християнське богослужіння в історичних церквах, в ході якого здійснюється прославлення Бога й освячення вірних йому людей. Першу Літургію, в плині якої Сам Христос приносить у викупну за людство жертву власні Тіло і Кров, було звершено Ним самим у Сіонській світлиці, і кожна Літургія є таємничим продовженням цієї події. У православному чині на пошану до великої Таємниці приношення Святих Христових Тайн – Тіла і Крові Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа, всю службу люди, окрім старших осіб та малих дітей, стоять. Кожна літургія – це символічне переживання вірними історії Ісуса Христа, прославлення Христа й подяка Богові.

Утім тривалий час літургія не була чітко унормована й вершилася за розумінням пресвітера чи єпископа. Зокрема спочатку ще не розглядали літургію як чин євхаристії, уживаючи терміни «зібрання», «трапеза» чи «вечеря». З II ст. трапезу відокремили від Євхаристії, але на межі II–III ст. остання таки стає частиною християнського богослужіння. Коли ж християнство перетворилося на офіційну релігію Римської імперії, виникала потреба централізації та уніфікації літургічного чинопослідування. У Візантії цим зайнялися свв. Василь Великий, Іван Золотоустий та Кирило Александрійський; у Західній Римській імперії – свв. Амвросій

Медіоланський і папи Лев I, Геласій I та Григорій Великий (Двоєслов). Літургія невід'ємна від Таїнства Сповіді та Святого Причастя, яке є духовною трапезою

У Православ'ї виділяють три частини Літургії, які відбивають три стадії втаємничення людини в містичний простір Небесного Царства: Проскомідія (принесення хліба), під час якої готуються вино і хліб для Євхаристії; Літургія оголошених (тих, котрі хрещення ще не прийняли) та Літургія вірних (охрещених), в ході якої відбувається Анафора: хліб та вино перетворюються на Тіло й Кров Христову. У наш час загальноживані три види Божественної Літургії: Літургія св. Іоанна Золотоуста, св. Василя Великого та Літургія передосвячених Дарів, або св. Григорія Великого, Двоєслова, папи Римського.

Літургія св. Івана Золотоустого відбувається протягом усього року, коли не належить здійснювати двох інших літургій. Вона служиться найчастіше і є звичайною церковною службою в усіх церквах візантійського обряду. Авторство Літургії традиційно приписується святителю Івану Златоустому, архієпископу Константинопольському, проте існують різні погляди на це питання. Сьогодні переважає думка відомого дослідника Р. Тафта, який вважає, що Іваном була лише перероблена давня антиохійська анафора апостолів 398 року, яка не збереглася. Якийсь час була загальноприйнятою думка, що Літургія Івана Златоустого здавна перебувала на другому місці, а на першому була літургія Василя Великого, що начебто підтверджувалося текстом Синайських листків, котрі розглядалися як Євхологія древнього типу, де ця літургія виглядала як наступна щодо літургії Василя Великого. Та вже в дослідженні І. Срезневського «Давні глаголичні пам'ятки, в порівнянні з пам'ятками кирилиці» (1866) вони були розташовані в правильному порядку, а з часом стало ясно, що Синайські листки містять дві літургії й при цьому є фрагментом Євхології нового типу на ранньому етапі її розвитку.

ВНУТРІШНЯ СИМВОЛІЧНА ЄДНІСТЬ САКРАЛЬНОГО СВЯЩЕННОДІЙСТВА

3.1. Проскомідія як духовна підготовка членів Церкви до участі в Євхаристії: символізм атрибутів та дій

Служба Божа є постійним відновленням у нашій свідомості життя Ісуса Христа, його народження, проповіді, страстей і смерті та Світлого Воскресіння. Символічними є усі деталі, кожний з яких має імпліцитний смисл, навіть якщо ми говоримо просто про час звершення богослужіння. Так, «за уставом Церкви Літургія в звичайні дні звершується між третьою і шостою годинами дня за східним виміром часу, за нашим виміром з дев'ятої години по дванадцяті. Тому, що ці години дня особливо освячені звершенням історичних подій, тобто Таїнств: третя – сходження Святого Духа на Апостолів, шоста – розп'яттям Спасителя на Хресті» (Вепрук 2018: 28). Ми, беручи участь у Літургії, вилучаємося з повсякденності з її плинним часом і твердо окресленим фізичним простором і входимо у сакральний часопростір Вічності, тим само укріплюючись на обраному нами шляху спасіння. Чим рідше ми відвідуємо Літургію, тим слабшою стає наша духовна здатність до зростання й воля до перемоги у цьому протистоянні Життя Вічного й життя тимчасового. Звичайні, здавалося б, слова, рухи і предмети набувають у цьому вбмірі нового, сакрального змісту й починають символізувати атрибути Царства Небесного.

Колись як приготування до Літургії передбачалася посилена молитва вдома – особливе Правило до Святого Причастя, тобто молитовного благання про достойне прийняття Євхаристії, яке здійснювали й прості віряни, й священнослужителі. Тепер приготування до Божественної Літургії передбачає просто особливий духовний вимір (молитви, душевний спокій, прощення образ тощо) і вимір тілесний (чистота, піст та ін.).

Починається Літургія з **Проскомідії** (від грец. *προσκομιδή*, «принесення») – «адже ще з давніх-давен існував звичай, коли миряни приносили жертву в храм – хліб і вино й все, що треба було для Таїнства Святої Євхаристії, звідси й назва «Проскомидія» (приношення) (Мельник 2015: 41). Тут здійснюється підготовка до основного священнодійства: з хліба і вина, тобто – Таїнства Євхаристії. Це здійснюється в пам'ять про Таємну Вечерю, на якій Христос запровадив обряд Причастя.

Священики приносять безкровну жертву, яка замінює старозавітне принесення в жертву тварин як очищення від гріхів, тому що Христос приніс в жертву за все людство Свою пречисту кров і плоть; «він і є умилоствлення за гріхи наші, і не тільки за наші, а й за гріхи всього світу» (Ін. 1,5–2,2). Христос встановив на Таємній Вечері таїнство Святого Причастя, принесення під виглядом безкровних дарів – хліба і вина – Його Пречистої Плоті й Крові на залишення гріхів, що й відбувається в храмах в ході Божественної Літургії.

Колись Проскомидія містилася всередині Богослужіння та звершувалась за участі мирян. Сьогодні ж вона молитовно звершується лише духовенством за зачиненими царськими дверима.

Священнослужителі, свідомі своєї гріховності, перед початком Літургії просять у Господа прощення гріхів та благословення на звершення Служби, читають т. зв. вхідні молитви перед іконостасом, Поцілувавши ікони та увійшовши до вівтаря, служителі цілують святий престол, Євангеліє та хрест і вдягаються у священні **облачення**, а також вмивають руки на знак досягнення чистоти. Поступове вникнення людини, яка бере участь в Літургії, в цей процес повільної «дематеріалізації» часопростору, в цей прихований духовний зміст речей, досягнення їх прообразів, є шляхом обоження людського єства, прояснення в людині її ангельської природи.

Символічні предметні атрибути Проскомідії

Проскомідія вершиться на **Жертовнику**. Це – окремий, вбраний з усіх боків у шати, невеликий стіл у північній частині вівтаря ліворуч від Престолу. На Жертовнику готується жертва для Таїнства здійснення Євхаристії: хліб і вино.

На жертовнику знаходяться священні сосуди, а саме:

1. **Чаша (Потир)**, в яку перед Літургією вливається вино з водою, котрі перетворюються потім на Кров Христову. Це нагадування про Чашу Таємної Вечері.

2. **Дискос** — кругла таріль на підставці, на яку кладеться хліб для перетворення його на тіло Христове у Божественній літургії. Дискос символізує одночасно і ясла, і Вифлеємську печеру, і гріб Спасителя.

Звіздиця – дві поєднані гвинтом металеві дуги, які можна скласти чи розсунути хрестоподібно. Вона символізує Вифлеємську зірку й ставиться під покрівець, щоби той не торкався вийнятих з просфор частинок.

Покрівці і пелена (возд́ух). Власне, **покрівцями** називаються т. зв. малі покрівці, що ними покриваються окремо Чаша і Дискос. Більший же покрівець покриває Чашу і Дискос з хлібом разом і називається **пеленою (воздухом)**, оскільки символізує той простір, в якому з'явилася зірка Різдва. Усі ж разом покрівці символізують пелени Різдва і Плащаницю поховання. Малі покрівці мають при цьому ще й практичну функцію – оберегти св. Дари від пилу й комах. Воздух же запроваджено преп. Савою Освяченим (V ст.), й цей покрівець від початку мав виключно символічне значення.

Копіє – двогострий ніж із трикутним лезом, яким кришиться Агнець; символізує спис, яким було проколото бік мертвого Христа на хресті.

Лжиця – ложечка, яка використовується для причастя віруючих.

Ківш, в якому змішують вино з водою для вливання у Чашу. Змішування вина з водою теж містить у собі символізм. З пробитого ребра

Христового витекали кров і вода (Ів. 19: 34), що, з точки зору медиків, є свідомством насильницької смерті; це було в римлян способом перевірки, чи помер вже страчений. З іншого боку, старозавітна традиція святкування Песаху вимагала змішувати вино з водою: «Згідно з Мішне Торою, вино має бути розбавлене водою в пропорції – чверть вина з трьома чвертями води: «у цих чотирьох келихах слід змішувати [вино з водою], щоб їх було приємно пити, і все залежно від вина та розташування п'є. Але у [всіх] чотирьох [келихах] повинно бути не менше чверті [логу] нерозбавленого вина» (Мішне Тора. Закони квасного і маци, 7:9).

Губка (чи **плат**) призначені для ретельного очищення судів, аби ані крихта св. Дарів не змарнувалася.

Святі дари

Священні суди є однак лише вмістилищем, формою. Головним є те, що у Проскомідії вводяться у священнодійство поміщені в них *хліб* і *вино*. Це **Просфора** (літургійний хліб) є символом Агнця, тобто Христа Розп'ятого, а також Різдва, страждань і смерті Христа. Вона має верхню і нижню частини, які символізують Божественну та людську природи Христа. Виготовляється з квасного (дріжжевого) пшеничного тіста. **Вино** ж символізує Кров Христову, пролиту за гріхи людства.

З'єднання усіх цих частин на дискосі символізує повноту Церкви.

Символічні дії в ході Проскомідії

Проскомидія є нагадуванням про народження Ісуса Христа не в самому Вифлеємі, місті Давидовому, а у гроті-хліві – Вифлеємському вертепі, серед тварин. Саме тому вона відправляється не на головному, а на бічному престолі – т. зв. жертovníку. Над дискосом ставиться зіздиця, яка символізує Вифлеємську зірку, що з'явилася на небі з народженням Спасителя. «Проскомидія символізує Різдво Христове. Жертovníк, на якому

відправляється Проскомидія, означає вертеп – печеру, у якій народився Ісус. Одна із просфор Святий Агнець (або Агнична просфора) символізує Пресвяту Богородицю, а вийнятий з неї Агнець означає Самого Христа, народженого від Діви Марії. Дискос – це ясла, у яких покрівцями, як пеленами покривають новонародженого Малюка. Копіє – це дія Святого Духа. Звіздиця символізує Віфлеємську зірку, що сповістила народження Спасителя. Покрівці – це пелени. Кадило з фіміамом – це смирна й ладан, які принесли волхви (мудреці)» (Мельник 2015: 45).

Священик бере Святе Євангеліє, творить ним знак хреста над антимінсом. Потім бере просфору та тричі творить копієм знак хреста поверх печаті просфори. Осяяння хресним знаменням метафорично означає служіння Христу¹.

На **дискос** покладаються, на спомин про чудесне насичення Христом п'ятьма хлібами більше п'яти тисяч людей, п'ять **просфор** (грецьк. *дар*) із квасного (дріжджового) пшеничного тіста і червоне виноградне вино. Із першої просфори священик **копієм** вирізає частинку – Агнця, символ Єдинородного Сина Божого. Поклавши Агнця на дискос, священик хрестовидно надрізує його та проколює з правого боку, промовляючи слова з Євангелія про те, що із пробитого ребра Христового витекли кров і вода (Ів. 19: 34). До чаші вливають **вино** і трохи води. З інших просфор виймаються та викладаються поруч частки у пам'ять Богородиці, святих, живих і померлих, що символізує поєднання навколо Христа усього Його Тіла – Церкви².

На проскомидії робиться поминання живих і покійних, для чого священикові у вівтар заздалегідь передається відповідна записка на проскомидію (подавати записки за самогубців заборонено). З просфори

¹ Про цей жест священика нічого не сказано в Служебнику, але є вказівка робити його у Чиновнику. У католицькій месі хресне знамення використовується значно рідше, ніж у Православній Літургії; у протестантів воно й зовсім відсутнє.

² Інколи проскомидія, формальної закінчена, фактично триває й під час Літургії оглашених, тому що поминальні записки продовжують поступати, і священик має витягати нові частки та класти їх на дискос. Це може тривати до Великого входу.

робляться шматочки за кількістю поданих імен, які кладуться у вино, що символізує очищення душ через кров Христа.

Потім святий хліб покривають **звiздицею**, а всі Дари разом – **покрiвцями** і **кадять** їх фiмiаmom на знак посвячення Богові. Зокрема священник підносить до кадила звiздицю й обкурює її та встановлює на дискосі над Агнцем зі словами: «прийшла й стала зверху, де Дитятко» (Мт. 2:1) – нагадування про Вифлеємську зірку. Потім священником обкурюється 1-й покривець, яким покривається дискос зверху звiздиці, й вимовляються слова 92-го псалма («Царює Господь, зодягнувся у велич...»). Потім – 2-й покривець, яким покривається потир, зі словами: «покрила небо чеснота твоя, Христе, і хвали Твоєї сповнена земля». Триразове кадіння символічно здійснюється: 1) на спогад про смирну і ліван, принесені в дар волхвами новонародженому Христові; 2) для згадки про пахощі, вилиті на тіло Христове при покладенні до гробу; 3) для передосвячення Дарів.

Під подвійний возглас диякона «Господу помолимось!» священник обкурює воздiх і покриває їм весь дискос поверх покривцiв разом з потиром. Після того він приймає від диякона кадило і кадить тричі жертovníк зі св. Дарами. При цьому кожен раз твориться славослов'я: священник вимовляє «Благословенний Бог наш, що так зволив, слава Тобі», а диякон закінчує: «Завжди, нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь», і кожен раз обидва священнослужителі благоговійно вклоняються.

На завершення проскомидії священник творить малий відпуст: «Христос, істинний Бог наш...» – з поминанням упорядника літургії (зазвичай св. Івана Золотоустого) та молиться, щоб Господь прийняв приношення; в цей момент кадиться святий престол, іконостас і весь храм та всі присутні люди, тому що вони являють від природи образ Божий – адже в цілому проскомидія є узагальненим символом жертвеного життя Ісуса Христа, відданого за людство.

3.2. Літургія оголошених: сотеріологічний смисл місії Ісуса Христа

«Перед початком Літургії оголошених, відкривається завіса і звершується запашне кадіння. Як у давній Церкві, так і тепер, перед Літургією оголошених священнослужитель, так і архієрей, по малому вході з Євангелієм у вівтар вперше возносить Богу запашне кадіння ладану. Кадить престол, жертовник, священні ікони, вівтар, весь храм і присутніх людей, які зібрались на Літургію, для очищення як церкви, так і вірних від зол світу цього (Лев. 16: 12-17)» (Вепрук 2018: 34).

З початком Літургії оголошених священнодійство переноситься з Жертовника на Престол.

Престол (або трапез, від грец. Αγία Τράπεζα — «Свята Трапеза») — нерухомий чотирикутний стіл у центрі вівтаря. За поглядом Отців Церкви, це є символічно невинне джерело тієї «води живої», якої Христос не пошкодував для самаритянки.

На Престолі перебувають:

1. **Антимінс** (від грец. ἀντιμύσιον, букв. «замість престолу») — освячена хустина на престолі, в яку зашито частинку святих мощів; без антимінса св. Літургії служити не можна. Антимінс виник в пору іконоборства, коли часом приходилося служити поза церквою. На Антимінс кладуть також перенесені з Жертовника **губку** (чи **плат**).

2. **Напрестольне Євангеліє**, яке завжди знаходиться у вівтарі храму, нагадуючи про постійну живу присутність тут Христа Воскреслого.

3. **Напрестольний хрест** — Розп'яття з рукояттю, що зберігається на престолі у вівтарі храму; він, разом із антимінсом та Напрестольним Євангелієм, є обов'язковою приналежністю вівтаря й використовується в кінці Літургії для благословення священником віруючих, у кінці сповіді, у вінчаннях, хрещеннях, соборуваннях; ним освячується вода на водосвятних молебнях. В

архієрейському богослужінні на престольний хрест на підносі з покривцем виносять єпископу в момент зустрічі в храмі.

4. Вівтарний хрест – Хрест (зазвичай з Розп'яттям), який стаціонарно стоїть на Престолі, атрибут, що знаменує вівтар як Голгофу, де відбулася Жертва спокути людей кров'ю Ісуса Христа. Утверджувався в церковному ужитку з VI по XII століття. Колись вівтарні хрести робилися виключно з золота³.

5. Дарохранильниця – посудина у вигляді храма чи каплиці, в якій зберігаються Святі Дари – Тіло і Кров Христові, що використовуються для причастя. Це найбільш священний предметний атрибут у церкві.

6. Дароносиця – невеличка скринька, в якій священик приносить Святі Дари для причастя хворих удома.

При Престолі розміщаються також:

Кадило і ладан, які означають подарунки волхвів Немовляти і запашні мастила погребіння.

Рипіди — богослужбове начиння, яке символізує ангелів, присутніх на Літургії. Колись воно робилося з павиноного пір'я; тепер же являє собою металеве чи дерев'яне коло, ромб або зірку з зображенням херувимів на довгім руків'ї. Рипіди застосовуються при здійсненні Таїнства Євхаристії⁴.

Семисвічник (на престольний чи за престольний) символізує сяйво Бога, Який одягається світлом, мов ризою (Пс. 103:2) й Дари Св. Духа. Походить від юдейської *менори* (гебр. מְנוּרָה – світильник)⁵, але за формою від неї різниться: в ньому центральний стовбур є найвищим, а бічні – все нижчі, що утворює трикутник (натяк на Трійцю)⁶.

³ Якщо семисвічник вміщено за престолом, разом з ним ставлять і цей Хрест, який відтак називається не Вівтарним, а Запрестольним.

⁴ Тут простежується спадковість щодо старозавітної культової відправи (зображення херувимів у скинії Мойсея та в Храмі Соломона).

⁵ У Старому Завіті семисвічник означав благословення на тижневу седмицю (Аарон щодня запалював новий світильник). До 800-х рр. він вшановувався в церкві нарівні з Хрестом.

⁶ У римо-католиків семисвічник перетворився на шість свічок навколо Розп'яття, але в Новий час з'являється вже й Розп'яття між 4-ма чи 2-ма свічками, нині дві свічки часто просто стоять обабіч Розп'яття.

Дикирій і трикирій (грец. δίκηριον – «двосвічник», τρικήριον – «трисвічник») — атрибути архиєрейського богослужіння, якими владики благословляє вірних під час літургії. Дві свічки символізують два єства Ісуса Христа – людське і Божественне, а три – три Особи Святої Трійці. Дикирій і трикирій встановлюються на престолі.

Інші свічки та лампади. Традиція запалювати лампади та свічки перейнята від Старозавітної Церкви. Свічки й лампади, запалені у церкві, символізують нашу приналежність до Христа. Свічки також є пожертвою Богові й храму; причому м'якість воску символізує готовність людини до послуху Богові⁷. Живий вогонь символізує прагнення людини до обоження, теплоту та полум'я любові до Святині.

Треба також згадати про **орлець**, неодмінний атрибут архиєрейського богослужіння. Це невеликий круглий килим із зображенням орла, що летить над містом; на орлець в певні моменти служби стає правлячий архієрей.

Отож, церковне начиння, всі оці спеціальні атрибути Літургії, використовуються як означення ключових моментів християнської віри й самі в собі ніякої «магічної» сили не мають. Але, як освячені матеріальні фігуранти священнодійства, вони закономірно користуються пошаною й не мусять перебувати в будь-якому нечесті. До них, крім єпископів, священників і дияконів, нікому не можна доторкатися.

Ритуальне дійство і Слово в Літургії оголошених

У ході **Літургії оголошених** більш розгорнуто, ніж у **Проскомідії**, згадуються події від Різдва Христового до страждань Спасителя. І провідна роль у Літургії належить від цього моменту Слову⁸. Не зайве нагадати, що за Писанням матеріальний світ творився «з нічого» Словом Божим, і те Перед Віками Народжене Слово Боже й було Христос, Іпостась Сина у Нероздільній

⁷ Тому звичайна вже нині заміна воскових свічок на парафінові є певною втратою одного з найважливіших літургічних символів.

⁸ Характерно, що греко-католики вписують Проскомідію й Літургію оголошених в латинську Літургію Слова.

Троїці, Якого не можна сприймати у виключно «гуманістичній» проекції втілення в людину. Тому саме Слово від цього моменту веде й одухотворює церковне священнодійство.

Початок Літургії оголошених знаменується такими формулами:

Диякон: Благослови, владико.

Священик: Благословенне Царство Отця, і Сина, і Святого Духа, нині, і повсякчас, і на віки вічні.

Люди: Амінь.

Далі йдуть **ектенії** (від грец. ἐκτενῆς – розповсюдження, або «ревне моління»), молитви з благаннями до Бога: Велика (мирна) ектенія + 2 малі ектенії. Тут ще раз поминаються записані на молитву за здоров'я живі⁹.

Молитовні виголоси диякона й священика доповнюються емоційними церковними гімнами у виконанні хору. Це **псалми**, які за жанром своїм є прославленням Бога (гебрайське слово מְהִלִּים <тхиллим> буквально й означає славослов'я). Тобто прохання ектеній врівноважуються благословеннями, як до того закликає й Молитва Господня. Ці псалми називаються *образотворчими*, бо в них зображено благодіяння Божі людині. Звучать на переміну ним три **Антифони** (грец. ἀντιφωνος – *той, що звучить у відповідь*) – це діалог двох хорів¹⁰, складений так само з віршів різних псалмів («Добре діло – прославляти Господа...», «Хвали, душе моя, Господа...» та «Господь воцарився...»).

Коли співають третій антифон, священик (і диякон) вклоняється тричі перед святим Престолом, й читається **Молитва входу**, в якій міститься прохання до Бога послати своїх невидимих ангелів для участі в священнодійстві. Тим само встановлюється повна єдність церковного

⁹ За померлих окремо моляться в ході панахиди.

¹⁰ Форму цю ми знаходимо в античній трагедії, але зустрічається вона у всьому Стародавньому світі, в тому числі в давньоєгипетському культі й у служінні Єрусалимського Храму. Та впровадження антифонів до християнської Літургії має власну генезу, пов'язану зі св. Ігнатієм Богоносцем (†107), який дитиною перебував на руках Христових. Він мав п'ять видінь, в яких ангели, чередуючись групами, величали Бога співами – про це писав церковний історик V ст. Сократ (†440). Включив антифони до Літургії св. Василій Великий, а в Царграді – св. Іван Золотоустий. У Західній Церкві антифони були введені до Літургії св. Амвросієм Медіоланським.

організму, оскільки в сумі своїй Церква – це не лише храмове приміщення й присутні тут люди, а й Богоматір та святі, які перебувають у Вічності, а також сонми небесних сил безплотних, ангелів.

Малий Вхід з Євангелієм – це радісна зустріч з Христом, наснага до життя. Перед священиком несуть запалену свічку як знак того, що перед Ісусом, готуючи йому дорогу, йшов Іван Хреститель. У цей час люди співають короткі пісні – **Тропарі, Кондаки і Богородичні співи**, які, на відміну від більшості текстів Літургії, є змінними й відображають особливість даного дня. Потім священик читає **Молитву Трисвятого**: «Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас» (*тричі*)¹¹.

Далі виголошується заклик священика: «Будьмо уважні. Мир всім. Премудрість, будьмо уважні». Проки(і)мен (грец. *προκείμενον* – *розташований перед...*), який слідує після цього виголосу, є змінною частиною Літургії, тобто змінюється відповідно до конкретного дня та ін. Це, як правило, вибраний стих з псалма, співзвучний з уривком з Апостола, що може зазвичай сприйматися як символ єдності Старого й Нового Завітів¹² та значущість новозавітного тексту, який є таким само Словом Божим, як і текст Євангелія, що невдовзі буде читатися.

Після прокимену відбувається читання **Апостола** – уривку з книги Діянь або Послань¹³. Це перші записані частини Нового Завіту. Громада, якій цей текст було адресовано, читала їх на своїх зібраннях і передавала тим громадам, які ще цього тексту не чули. Після читання Апостола ми готуємося

¹¹ На архиєрейській службі третій возглас робиться самим владикою грецькою мовою – в пам'ять про хрещення Русі від Константинополя: *Ἄγιος ὁ Θεός, Ἄγιος ἰσχυρός, Ἄγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς!* На великі свята натомість: *Всі ті, що в Христа хрестилися.*

¹² Щоправда, інколи зустрічаються прокимени, узяті з Нового Завіту й навіть з апокрифів. Власне, літургічний прокимен є реліктом старозавітного читання, яке в Древній Церкві виконувалося в момент Євхаристії. У сучасній візантійській Літургії читання Старого Завіту відбувається на вечірнях напередодні великих свят, на Літургії Напередосвячених Дарів та великопісних вечірнях.

¹³ У сьогодиншній літургії є два читання: Апостол та Євангеліє. Утім до VII ст. читалося ще й Пророцтво Старого Завіту, що збереглося в римській та вірменській літургіях.

зустріти Христа, Який особисто проповідуватиме нам через читання Євангелія. Диякон кадить храм та всіх присутніх; співається *Аллилуя*.

Читання Євангелія є центром Літургії оглашених. Священик під час співу та кадиння просить Господа відкрити наші серця до Його заповідей.

«Малий Вхід з Євангелієм символізує вихід Христа на проповідь. Отже, читання Євангелія – це, власне проповідь Христова, воно, без сумніву, є справжнім Богоявленням. Пізнати Господа, почути Його, повинні вірні. Це – необхідний етап, через який ми повинні прийти до причастя Його Тіла і Крові. Щоправда, деякі богослови, апелюючи до преподобного Симеона Фесалонікійського, порівнюють читальника Євангелія з апостолами, тому що, за тлумаченням Симеона, саме після вознесіння Христос послав Своїх учнів проповідувати всьому світу. Однак, для нас найбільш важливим є те, що якими б не були тлумачення, загальним залишається одне – читання Євангелія звернуте до вірних як проповідь Христа» (Горбик).

Євангеліє читається обличчям до людей¹⁴ і при запалених свічках – не задля доброго освітлення місця: вони відтак символізують просвітницький сенс євангельської правди, яку несе Христос людству. В архієрейському богослужінні тут вживаються дикирій та трикирій.

3.3. Літургія вірних як таємниче переосутнення

Святих Дарів і Свята трапеза

Так називається третя частина Літургії, оскільки на ній можуть бути присутніми тільки охрещені (вірні). «Якщо Літургія слова повчала, то на Літургії вірних приноситься Безкровна Жертва, тому вона ще називається Літургією жертви. Тут відбувається правдиве повторення Голгофи Христової. На Літургії слова Сам Ісус через Святе Письмо й інші обряди являвся нам, а

²² Слід визнати абсолютно невірною практику читання Євангелія обличчям до Престолу в церквах Московського Патріархату. Цей звичай встановився в часи Синодального керування церквою в Російській імперії (XVIII – поч. XX ст.) і є наслідком богословського занепаду.

тут на Літургії вірних Сам Христос приходить з Тілом і Кров'ю (Мельник 2015: 159).

1. Перенесення Чесних Дарів з Жертовника на Престол

Після читання Євангелія відбувається **Великий Вхід**, під час якого священник переносить Чесні Дари – хліб і вино – з проскомидійника на престол. Це символізує в'їзд Ісуса Христа в Єрусалим, де має відбутися Тайна Вечеря, на якій хліб і вино будуть перемінені на Тіло і Кров Господню і де Спаситель має принести себе в жертву. Є однак і тлумачення, що Великий Вхід знаменує собою всю Хресну дорогу Спасителя.

Відкриваються Царські врата, диякон кадить, а священник у таємній молитві просить Господа сподобити принести Йому приготовані дари.

Під час Великого входу співається **Херувимська пісня**, авторство якої приписують чи то самому Івану Золотоустому, чи то імператорові Юстині II (VI ст.):

«Ми, що херувимів тайно уявляємо і Животворчій Тройці трисвяту пісню співаємо, відкладімо нині житейські піклування.

«Херувимська пісня нагадує віруючим, щоб вони залишили усяку думку про житейське, уявляли собі, що вони, подібно до херувимів, знаходяться поблизу від Бога, на небі, і ніби з ними співають Йому трисвяту пісню – хвалу Богу». Утім далі коментатором висловлюється думка, що формула «*Ми, що херувимів тайно уявляємо*» означає не реальне переосутнення, а – «ніби», тобто фантазування, «входження в роль», як це роблять актори (Б. і.). Натомість пропонується для загального ужитку в українських церквах прийнята в греко-католиків формула «*Ми, херувимів тайно являючи*», бо людина в цей момент покликана не *уявити себе ангелом*, а *реально ним стати*, пересуществитись (Абрамович 2005). У будь-якому разі, в грецькому тексті стоїть *αποκαλύπτοντας κρυφά τα χερουβίμ, а в церковно-слов'янському – єє тайно образующеє*.

Читається **Молитва Великого входу**. Священик (і диякон) переносять з жертовника на Святий Престол Св. Дари, ще не освячені, але вже визначені в жертву Богові.

Хор закінчує Херувимську пісню: Щоб підняти Царя всіх, Якого в славі невидимо проводять ангельські чини. Алилуя, алилуя, алилуя.

Херувимська пісня розділена на дві частини – до й після перенесення Дарів – тому, що колись священнослужителі вибирали хліб і вино для Євхаристії з приношень перших християн на трапезу любові (ἀγάπη). Жертовник тоді був у нартексі (притворі), й поки хліб і вино несли до вівтаря, прихожани припадали до священиків, прохаючи пом'янути їх перед Богом, а ті відповідали: «Нехай пом'яне вас Господь Бог у Царстві своїм». В Літургії Злотоуста це розрослося до розгорнутого поминання, окрім всіх присутніх, також ієрархії, правління, війська, доброчинців тощо на початку Літургії вірних.

Потім священик із дияконом упівголоса тричі ще раз промовляють херувимську пісню й відходять до жертовника для перенесення Чесних Дарів з Жертовника на Престол. Диякон, маючи на лівому плечі великий покривець (воздух), несе на голові дискос, а священик у руках – св. Чашу.

2. Приготування віруючих до освячення Чесних Дарів

Після Великого Входу слідує приготування віруючих до гідного предстояння освяченим Дарам, що починається **благальною єктенією**, аби принесені Дари були угодні Богові. Ми просимо у Господа охоронити нас від будь-якого зла, пробачити наші гріхи, дарувати нам мир і християнську кончину. Після благальної єктенії виголошується взаємне побажання миру священикові й людям, тому що Таїнство Євхаристії має бути звершене в мирі. Христос навчав: «Коли, отже, приносиш на жертовник дар твій і там згадаєш, що твій брат має щось на тебе, zostав там перед жертовником твій дар; піди, помирись перше з твоїм братом і тоді прийдеш і принесеш дар твій»

(Мт.5,24). Саме про це – наступний заклик диякона: «Возлюбім один одного, щоб однодумно сповідувати», У давні часи після цього присутні обмінювались «поцілунком миру».

Про «поцілунок миру» говорить св. Кирило Єрусалимський, що він є знаком, що всяка злопам'ятність пробачилась, він поєднує душі між собою, і обіцяє пробачення, тому що і Петро, апостол Христовий навчав: «Вітайте один одного поцілунком любови. Мир вам усім у Христі!» (1 Пт. 5:14).

*Далі присутні відповідають: «Отця, і Сина, і Святого Духа, Тройцю єдиносущну і нероздільну». Відтак диякон, вчинивши разом зі священником по три поклони й промовивши «Возлюблю Тебе, Господи, кріпосте моя; Господь твердиня моя і захист мій», виголошує: «Двері, двері, в премудрості будьмо уважні». Колись це був заклик до зачинення церковної брами, щоб в цей момент не зайшли погани і якісь вірні не залишили храму. При цьому завіса на Царських вратах відкривається і воздух з Дарів знімається. Далі усіма присутніми голосно читється або співається **Символ Віри**, стверджений на Нікейському та Константинопольському Вселенських соборах, символіку якого ми тут розглядати не будемо.*

Після Символу віри виголошується заклик: «Станьмо побожно, станьмо зі страхом. Будьмо уважні, щоб у мирі святу жертву приносити». Це означає, що прийшла пора вершити **Таїнство Євхаристії**, якому належить приділити особливе благоговіння. Подякою за те, що ми беремо участь у цьому Таїнстві, є спів хору «Милість миру, жертву хваління». Священик благословляє віруючих: «Благодать Господа нашого Ісуса Христа і любов Бога і Отця, і причастя Святого Духа нехай буде зо всіма вами»; після цього він закликає остаточно відірватися від будь-якої житейської печалі виголосом «До неба піднесімо серця». На це хор відповідає: «Піднесли до Господа». Цей момент Літургії є одною із вершинних точок всієї служби.

3. *Освячення Чесних Дарів*

Питання про характер хліба і вина

Насамперед нам треба звернутися до проблемного моменту, який зазвичай обходиться мовчанням. Святитель був сильно налаштований проти юдеїв (відомі 8 його проповідей проти євреїв, які поклали кінець спільному святкуванню старозавітних свят юдеями й християнами в синагогах), і це співпало з лінією імператора Юстиніана на обмеження економічних ініціатив цього народу в Візантійській імперії. Мало відома й та обставина, що Іван Золотоустий вважав Таємну Вечерю не святкуванням юдейського Песаху, а звичайною трапезою (Іоан Золотустий 2009: 127-131), й саме тому у Православ'ї, на відміну від латинників, уживаються не опрісноки (маца), а квасний хліб з пшениці. Водночас і вино у Православній Літургії уживається тільки червоне виноградне, на згадку про кров Христову; латиняни жє причащають білим вином, яке уживалося в Юдеї часів Христа.

Справа в тому, що в юдеїв є законом вимітання перед Песахом до крихти з дому будь-яких їжі та напоїв, що мають квасну природу: квасне в юдейській традиції означає щось зіпсоване та нечисте. Саме тому Спаситель іронічно застерігав учнів проти «квасу фарисейського» (Мр. VIII. 15: 4). Натомість опріснок – маца – розумівся як хліб свободи, вивільнення з єгипетського полону; втікачі з Єгипту не мали часу замішувати дріжджове тісто, отож просто розводили борошно водою й несли налите тонким шаром у дечках прісне тісто на головах, а пекуче сонце «випікало» його.

Комусь може видатися, що, оскільки св. Іван Золотоустий був етнічним асирійцем, то тут, можливо, відбилася старовинна взаємна неприязнь цих двох семітських народів. Утім справа, зрозуміло, не в національному походженні того чи іншого святителя. Сучасник Івана св. Василь Великий був етнічним євреєм, але в його Літургії так само уживається квасний хліб. Справа в тому, що уживання гостії (лат. *hostia* – *жертва*) як опріснока встановилося на Заході лише на рубежі IX і X століть, в зв'язку з розколом церков, а

протягом 1-го тисячоліття для освячення вживався звичайний повсякденний хліб, який брався з приношень віруючих для трапези любові, і для опрісноків там, зрозуміло, місця не було.

Римо-католицька, а згодом і протестантська традиція причащати опрісноками базується, навпаки, на визнанні Таємної Вечері святкуванням Песаху. Між тим ми зустрічаємося із таким розумінням і в Православ'ї, зокрема в церквах московського патріархату. Трапляється таке потрактування і в українських джерелах, наприклад: «Седер Ісуса з апостолами в християнській традиції названий Тайною вечерею і став першою Євхаристією. Ісус уподібнює себе до пасхального ягняти, переломляючи хліб над вином. Дослідники не дійшли до остаточної згоди в питанні про те, чи була Тайна вечеря в повному розумінні седером, але скоріш за все, що слова «Це є Тіло Мое» Ісус промовив саме над опрісноком» (Душар 2020). Не беручи на себе сміливість давати тут якісь рекомендації, обмежимося вказівкою на цю невизначеність, на яку зазвичай наші дослідники не звертають уваги.

Зафіксуємо, що здійснення св. Таїнства Євхаристії становить найголовнішу частину Літургії вірних і Літургії в цілому.

Початок Євхаристії:

приєднання людини до спільноти ангелів

Євхаристія є велике таїнство, людина – в ідеалі, за покликанням, як це замислено св. Іваном Золотоустим, – залишає буденність і входить у небесний простір, дійсно, реально являючи собою в цей момент ангела. Вхід в цей сакральний вимір починається словами священика: «**Дякуємо Господеві!**», а хор співає: «Достойно і праведно є поклонятися Отцю, і Сину, і Святому Духові, Тройці Єдиносущній і Нероздільній». Священик в цей час у таємній подячній молитві (євхаристійній) прославляє Бога й дякує Йому за створення і спасіння людини, яка – в даний момент, в принципі, обожена – приносить безкровну жертву, приєднуючись до хору архангелів, ангелів, херувимів і серафимів, котрі постійно перед Богом «пісню перемоги співають,

виголошують, викликають і промовляють»; ці останні слова священиком промовляються голосно, що підтримується хором, який відтворює ту ангельську пісню, почуту ще старозавітними Ісаєю (Іс. 6:3) та Єзекиїлем (1. 4:24) і автором Одкровення Іваном Боголовом (Об. 4, 6:8): «Свят, Свят, Свят Господь Саваоф, повне небо і земля Слави Твої». До цієї серафічної пісні додаються вигуки, котрими народ вітав вхід Господній до Єрусалиму: «Осанна в вишніх! Благословен, Хто йде в ім'я Господнє! Осанна в вишніх!».

У цей момент, за задумом автора Літургії, реалізується завіт Спасителя, який сам встановив таїнство Причастя.

Слова Христа виголошує священик:

«Прийміть, споживайте – це є Тіло Моє, що за вас ламається
на відпущення гріхів».

«Пийте з неї всі – це є кров Моя Нового Завіту, що за вас і за многих
проливається на відпущення гріхів».

Від імені людей, задля яких було принесено цю страшну викупну Жертву, а Син Божий перетерпів страждання, смерть, Воскресіння, Вознесіння і здійснить Друге пришествя, священик дякує від імені цілої Церкви: «Твоє від Твоїх Тобі приносимо за всіх і за все!». Цей мотив підхоплює хор, що проникновено, протяжно співає: «"Тебе оспівуємо, Тебе благословимо, Тобі дякуємо, Господи, і молимося Тобі, Боже наш».

Богослужбові тексти, які використовуються в цей надзвичайний момент – таємна молитва священика, тропар третього часу, виголошення дияконом фраз 50-го псалма Давидового, – усі вони закликають Святого Духа зійти на принесені Дари, щоби освятити їх, та на всю церковну громаду, щоби оновити душу віруючого:

«Господи, Ти, що Пресвятого Твого Духа в третю годину на апостолів Твоїх послав, Того, Благий, не відними від нас, але обнови нас, що молимося Тобі».

«Серце чисте сотвори в мені, Боже, і духа праведного віднови в нутрі моєму».

«Не відкинь мене від Лиця Твого і Духа Твого Святого не відними від мене».

Відтак священик, благословляючи св. Агнця на Дискосі, промовляє: «І сотвори хліб цей – чесним тілом Христа Твого»; благословляючи ж вино у св. Чаші, каже: «А те, що в чаші цій, — чесною кров'ю Христа Твого». Диякон за кожним виголосом виголошує: «Амінь». На закінчення, благословляючи Святі Дари, священик говорить: "Перетворивши Духом Твоїм Святим", а диякон тричі виголошує: «Амінь, амінь, амінь». У цей найважливіший момент Літургії хліб і вино таємниче переосутнюються в Тіло та Кров Христову, і священик здійснює перед Святими Дарами доземний поклін. Потім просить у таємній молитві, щоби причастя послужило для укріплення вірних, стягання ними Святого Духа та досягнення Царства Небесного. По цьому ж, оскільки необхідно вшанувати й Мати Господа, без якої не прийшов би у світ Спаситель, слідує виголос: «Особливо за Пресвяту, Пречисту, Преблагословенну, Славну Владичицю нашу Богородицю і Приснодіву Марію», й на це лунає «Достойно є...». Священик же таємно молиться за спочилих, потім, переходячи до молитви за живих, виголошує: «Найперше пом'яни, Господи, святійших патріархів православних...», поминаючи вищу церковну ієрархію. На це віруючі відповідають: «І всіх і все». Молитва за живих переходить у виголос священика: «І дай нам єдиними устами і єдиним серцем славити й оспівувати пречесне і величне ім'я Твоє: Отця, і Сина, і Святого Духа, нині, і повсякчас, і на віки віків». Початок Євхаристії закінчується благословенням всіх присутніх: «Нехай же будуть милості великого Бога і Спаса нашого Ісуса Христа з усіма вами».

3. Приготування віруючих до причастя

Тепер основна увага переноситься на людей, що зібралися в церкві. Їхнє причастя починається з благальної ектенії «Всіх святих пом'янувши, ще й ще у мирі Господеві помолимося», зокрема «за принесені й освячені Чесні Дари», які уподоблені пахощам кадила: це одразу відмежовує християнську Безкровну Жертву від кривавих і смрадних жертв стародавнього світу, які часто бували людськими. Навіть в Єрусалимському Храмі не до кінця було подолано оту первісну жорстокість: на свята священники ходили тут по коліно в крові жертвних тварин, життям яких викупалися гріхи людей. Уся ця багатотисячолітня духовна робота людства, його поступове трудне вдосконалення, увінчується Христовою самопожертвою; отож і моління ектенії є начебто шаблями до Молитви Господньої, до хорового виконання якої ми в цій точці наближаємося: "І сподоби нас, Владико, безбоязно, неосудно насмілитись призивати Тебе, Небесного Бога Отця, і промовляти". Відтак усіма співається "Отче наш..."; вірні схиляють голови перед Господом, і священник молиться про неосудне причастя їх до св. Таїн. Диякон же на амвоні, хрестоподібно оперізавшись ораном і виражаючи тим своє благоговіння перед св. Дарами й готовність до подальшого служіння, виголошує знову; «Будьмо уважні!».

У цей момент закривається завіса за Царськими вратами, що символізує смерть Христа, покладення Його Тіла до гробу і закриття гробу каменем. Священик, підносячи над дискосом Агнця, виголошує: «Святеє – святим!», що означає право на доступ до св. Дарів лише для тих вірних, які освятили себе покаянням та сповіддю. Хор, витражаючи загальне розуміння людьми своєї недосконалості, співає: благоговійно: «Єдин Свят, Єдин Господь, Ісус Христос, на славу Бога Отця».

5. Причастя

Причастя розпочинається з причастя священнослужителів у вівтарі. Священик роздробляє Агнця на чотири частки, причащається сам і подає св. Таїни дяконові. Після цього частки, призначені для причастя мирян, опускаються в чашу з вином. В момент причащення священнослужителів співається «причасний» стих, який переходить у піснеспів або читання молитви перед причастям. Відчиняються Царські врата, що символізує відкриття гробу Христа. Виносяться св. Дари, що означає явлення Ісуса Христа людям після Воскресіння, і диякон, підносячи св. Чашу, виголошує: "Зі страхом Божим і вірою приступіть". Хор співає: "Благословен, Хто йде в ім'я Господнє. Бог Господь і з'явився нам". Причасники-миряни, які висповідалися (діти до семилітнього віку – без сповіді), приступаючи з поклоном до св. Чаші, повторюють упівголоса за священником молитву перед причастям: "Вірую, Господи, і визнаю...", і, зробивши доземний поклін, піднімаються для прийняття св. Таїн на амвон для прийняття св. Дарів, хрестоподібно склавши руки на грудях; причастившись перед Царськими вратами, вони цілують св. Чашу.

Після причастя мирян священник опускає у св. Чашу всі частки, вийняті з проскур, і благословляє віруючих словами: «Спаси, Боже, людей Твоїх, і благослови насліддя Твоє». У відповідь хористи співають: "Ми бачили Світло істинне, прийняли Духа Небесного, знайшли віру істинну. Нероздільній Трійці поклоняємось, бо Вона спасла нас". Диякон, узявши з рук священника дискос, переносить його на жертovníк, а священник, взявши св. Чашу, благословляє нею віруючих зі словами: "Завжди, нині, і повсякчас, і на віки віків", і відносить її на жертovníк. Це символізує Вознесіння Христа на небо і Його обіцянку перебувати у Церкві «у всі дні до кінця віку» (Мт. 28:20).

6. Подяка за Причастя і відпуст

Відтак вірні, востаннє вклонившись св. Дарам як Самому Христові, дякують за Причастя, що виражає пісня хору: «Нехай повні будуть уста наші похвалою Тобі, Господи, щоб ми оспівували славу Твою, бо Ти сподобив єси нас причаститися святих Твоїх Божественних, Безсмертних і Животворчих Таїн. Збережи нас у Твоїй святині, весь день навчатися правди Твоїї. Алилуя, алилуя, алилуя». Після цього диякон виголошує останню, коротку ектенію: «Станьмо побожно, прийнявши Божественні, Святі, Пречисті, Безсмертні, Небесні і Животворчі Страшні Христові Тайни, подякуймо Господеві». Попросивши Божої помочі провести цей день свято, мирно, безгрішно, він запрошує віддати себе і життя своє за Христа. Священик же, склавши антимінс і покладаючи на нього Євангеліє, виголошує: «Бо Ти єси освячення наше, і Тобі славу возсилаємо, Отцю, і Сину, і Святому Духові, нині, і повсякчас, і на віки віків», а потім додає: «З миром вийдімо», що продовжується в співі хору «З іменем Господнім», після чого священик виходить до вірних за амвон і читає заамвонну молитву, в якій ще раз просить Господа спасти людей Своїх, і благословити насліддя Своє, освятити тих, хто любить красу храму тощо; ця молитва є підсумкове скорочення всіх ектеній, що були виголошені в ході Літургії. Після закінчення заамвонної молитви віруючі віддають себе волі Божій через молитву праведного Йова: «Нехай буде благословення ім'я Господнє віднині і довіку». Традиційно саме зараз проголошувалася проповідь, яка витлумачує читане нині Євангеліє¹⁵. Потім священик востаннє благословляє віруючих: «Благословення Господнє на вас, Його благодаттю і чоловіколюбством, завжди, нині, і повсякчас, і на віки віків» і дякує Богові: «Слава Тобі, Христе Боже, надія наша, слава Тобі!». Потім, повертаючись до людей і маючи у руці напрестольний Хрест, виголошує відпуст: «Христос, істинний Бог наш...», згадуючи молитви за нас Божої Матері, апостолів, храмового святого, святих, пам'ять яких нині

¹⁵ Нині проповідь інколи виголошується безпосередньо після читання Євангелія.

відзначається, праведних богоотців Іоакима та Анни і всіх святих, висловлює надію, що Христос, істинний Бог наш, помилує і спасе нас, бо Він благий і Чоловіколюбець; Хрест подається для цілування. Хор співає молитву про збереження на многії літа святійших православних патріархів, правлячого архієрея, парафіян храму і всіх православних християн.

Висновки до розділу 3

Внутрішня символічна єдність усіх елементів сакрального священнодійства відновлює в нашій свідомості жертвне життя Ісуса Христа, і цей органічний історизм зумовлений духом Св. Письма, яке, на відміну від язичницьких міфів, є Священною історією. Звідси й чітка структура Літургії, що поділяється на: 1) Проскомідію – приготування до священнодійства, 2) Літургію оголошених, в ході якої читається Святе Письмо (Апостол і щоденний уривок з Євангелія); сюди допущено тих, хто має прийняти хрещення, 3) Літургію вірних, тобто охрещених, яких допущено до участі в Євхаристії та Причасті – споживанні перетворених на Тіло і Кров Христові хліба й вина. Звичайні слова, рухи і предмети набувають у Літургії нового, сакрального змісту і символізують Царство Небесне. Поступове входження людини в процес повільної «дематеріалізації» часопростору, в отой прихований духовний зміст речей, є шляхом обоження людського єства, прояснення в людині її ангельської природи.

У ході Проскомідії священники приносять безкровну жертву. Вона заміняє старозавітне принесення в жертву тварин як очищення від гріхів, тому що Христос приніс в остаточну жертву за все людство Свої Пречисті Кров і Плоть. Священнослужителі з молитвою вдягаються у священні облачення та вмивають руки. Виділяються *символічні предметні атрибути Проскомідії*. Найперше це Жертовник – окремий стіл у північній частині вівтаря, на якому готуються хліб і вино для Євхаристії. На жертовнику знаходяться священне начиння: Потир, в який вливаються вино з водою, нагадування про Чашу Таємної Вечері; Дискос — кругла таріль для хліба, яка символізує одночасно і ясла, і Вифлеємську печеру, і гріб Спасителя.; Звіздиця, що символізує Вифлеємську зірку; Покрівці і пелена (воздұх), які символізують небесний простір, пелени Різдва і Плащаницю поховання; Копіє, яким кришиться Агнець (символізує спис, яким було проколото бік мертвого Христа на хресті); Лжиця – ложечка для причастя; ківш, в якому змішують вино з водою для вливання у Чашу; Губка (чи плат) для очищення начиння, аби й крихта св.

Дарів (кров і вино) не змарнувалася. Літургійний хліб (Просфора) є символом Агнця, Христа Розп'ятого, Його Різдва, страждань і смерті. Просфора має верхню і нижню частини, які символізують Божественну та людську природи Христа. Виготовляється з квасного (дріжджевого) пшеничного тіста, позаяк святий Іван не визнавав Таємну Вечерю за святкування юдейського Песаху. Вино ж символізує Кров Христову, пролиту за гріхи людства. *Символічного характеру набувають і дії в ході Проскомидії.* Це нагадування про народження Христа у Вифлеємському вертепі, а не в столиці – тому вона й відправляється на бічному престолі. Над диском ставиться зіздиця, яка символізує Вифлеємську зірку. На дискос покладаються, на спомин про чудесне насичення Христом п'ятьма хлібами більше п'яти тисяч людей, п'ять просфор. Із першої просфори священник копієм вирізає частинку – Агнця, символ Єдинородного Сина Божого. Потім священник хрестовидно надрізує Агнця та проколює, промовляючи, що із пробитого ребра Христового витекли кров і вода. До чаші вливають вино і воду. З інших просфор виймаються частки у пам'ять Богородиці, святих, живих і померлих, що символізує поєднання навколо Христа усього Його Тіла – Церкви. На проскомидії робиться поминання живих і покійних за записками вірян. Потім святий хліб і вино покривають зіздицею й покрівцями та воздухом і кадять їх фіміамом на спогад про дари волхвів та для згадки про пахощі, вилиті на мертве тіло Христове, а також для передосвячення. На Малому відпусті кадяться престол, іконостас і весь храм та всі присутні, оскільки вони образ Божий.

Літургія оголошених символізує сотеріологічний смисл місії Ісуса Христа. Священнодійство переноситься з Жертовника на Престол у центрі вівтаря, символічне джерело «води живої» Христового вчення. *На Престолах перебувають Священні предмети:* Антимінс, в який зашито частинку святих мощів; Напрестольне Євангеліє, яке нагадує про постійну присутність Христа Воскреслого; Напрестольний хрест – Розп'яття з рукояттю, що, разом із антимінсом та Напрестольним Євангелієм, є обов'язковою приналежністю вівтаря й широко використовується в різних службах; Вівтарний хрест, що

знаменує вівтар як алегорію Голгофи; Дарохранильниця, в якій зберігаються Святі Дари;. Дароносиця – скринька, в якій приносять Святі Дари для причастя вдома. *При Престолі розміщаються також:* кадило і ладан, які означають подарунки волхвів Немовляти і запашні мастила погребіння; рипіди — алегорія ангелів, присутніх на літургії; семисвічник, що символізує сяйво Бога, дикирій і трикирій, в яких дві свічки символізують людське і Божественне єства Христа, а три – три Особи Трійці, а також орлець – килимок під ногами владики, символ єпископської влади. До церковного начиння нікому, крім кліриків, не можна доторкатися. *Ритуальне Дійство і Слово в Літургії оголошених* полягає в більш розгорнутому спомині про Життя Христа. Провідна роль у Літургії відтак належить Слову, яке, за Писанням, і є Христос, Перед Віками Народжене Слово Боже, що створило «з нічого» матеріальний світ. Конструктивну роль починають грати літургійні формули типу: «Благослови, владико. Благословенне Царство Отця, і Сина, і Святого Духа, нині, і повсякчас, і на віки вічні. Амінь»; «Будьмо уважні. Мир всім» і т. д. Слово це реалізується у виголошеннях диякона та священника, воно організоване у єктенії («ревні моління») – Велику і 2 малі, в емоційні церковні гімни (псалми, антифони тропарі, кондаки і богородичні співи тощо), молитви Малого входу та Трисвятого тощо. Центром Літургії оголошених є читання Апостола і Євангелія – Слова Божого, яке концентрує ідею спасіння людства.

Літургія вірних, учасниками якої є тільки охрещені, символізує таємниче переосутнення Святих Дарів і Святу Трапезу. На цьому етапі Літургії все концентрується навколо Таїнств Євхаристії й Причастя, й Слово сполучається з активними ритуальними діями: Приготування до освячення Чесних Дарів, Перенесенням Дарів з Жертовника на Престол, Великим Входом, Відкриттям та Закриттям Царських врат, кадінням, Освяченням Дарів та Причастям. Не послаблюється й роль Слова, яке знаменує ключові моменти Літургії: Молитви входів, Херувимська пісня, благальна єктенія, виголошення Символу віри та Молитви Господньої, виголошення типу «Благодать Господа нашого Ісуса Христа і любов Бога і Отця, і причастя Святого Духа нехай буде

зо всіма вами», «До неба піднесімо серця», «Свят, Свят, Свят Господь Саваоф, повне небо і земля Слави Твоїї. Осанна в вишніх! Благословен, Хто йде в ім'я Господнє! Осанна в вишніх!». «Прийміть, споживайте – це є Тіло Моє, що за вас ламається на відпущення гріхів». «Пийте з неї всі – це є кров Моя Нового Завіту, що за вас і за многих проливається на відпущення гріхів» та ін. Екстатичність зростає й знаходить повний вираз у кінцевих формулах Літургії вірних, яке являють собою Причастя та відпуст: «Нехай повні будуть уста наші похвалою Тобі, Господи, щоб ми оспівували славу Твою, бо Ти сподобив єси нас причаститися святих Твоїх Божественних, Безсмертних і Животворчих Таїн. Збережи нас у Твоїй святині, весь день навчатися правди Твоїї. Алилуя, алилуя, алилуя».

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Особливістю семіозису ритуальних текстів є те, що вони передбачають взаємодію складних, багаторівневих моделей формування сенсу, які можуть бути чітко класифіковані як символічні, алегоричні чи метафоричні. Усе це покликане пробудити в людях пригаслі в життєвому морі високі почуття й шляхетні думки. Утім, дослідження Літургії Івана Золотоустого як семіосфери, сповненої імпліцитних смислів у різних аспектах (простір Храму, одяг священників, символіка атрибутів тощо) майже не потрапляло до уваги дослідників. Висвітлювалися лише окремі деталі (наприклад, символіка храму) або навпаки – науковців цікавив широкий науковий контекст, вироблення нових методологій вивчення сакральних текстів. Так, у науково-гуманітарній думці останніх десятиліть активно ведуться дискусії щодо аналізу сакральних текстів з точки зору виявлення їх герменевтичного змісту (зокрема це стосується наративних традицій релігій, що будуються на сакральних текстах, в першу чергу – авраамічних і християнських зокрема).

Вивчення Православної літургії нашої хується на низку складнощів. Насамперед треба відзначити, що український літургійний текст існує в різних варіантах (ПЦУ, УАПЦ, УГКЦ). Крім цього, є брак наукової літератури з цієї тематики. Наприклад, є низка західних дослідників, що писали про Православну Літургію (Th. Brett Ch. A. Swainson, P.F. Bradshaw, M. E. Johnson, M. Varsom та ін.), але у цих розвідках скоріше міститься інформаційний виклад матеріалу, аніж дослідження містичного змісту служби. Є кілька вітчизняних праць, але вони мають не дослідницьку, а катехистичну спрямованість («Словник церковно-обрядової термінології» Н. Пуряєвої, пояснення Літургії В. Лостена та Б. Тимчишина тощо). Варто також згадати, що інколи пояснення до Літургії являють собою відверто суб'єктивні інтерпретації (М. Ярема). До ґрунтовних наукових розвідок треба віднести роботу М. Туренка «Божественна Літургія», але вона не присвячена безпосередньо Літургії Івана Золотоустого. Отже, і світська наука, і сучасна українська православна

богословська думка уникають розмови про семіогерменевтику ритуального тексту в дискурсі містичного богослов'я, зокрема ж імпліцитного змісту Літургії Золотоуста, що свідчить про актуальність нашого дослідження.

Провідною методологією нашого дослідження виступає структурно-семіотична, оскільки вона дає змогу відшукувати та аналізувати символічний смисл кожного структурного елементу Літургії. Важливою методологічною базою для нас є і святоотецька традиція, а насамперед – метод *містагогії* (*тайновведення*), обґрунтований преп. Максим Сповідником.

Ми проаналізували Літургію як один з проявів християнського містицизму, що є виразом прагнення людини долучитися до таємничих надприродних сил, знайти шлях Спасіння від фізичної смерті. Вже язичницькі містерії, в контексті яких виникло християнство, розмірковували над пошуками звільнення від пут тілесно-матеріального світу. Це відбилося і в духовному досвіді християнських апологетів, у яких спостерігаються негативне ставлення до античної філософії та ірраціоналістично-містичні тенденції (Тертулліан, Діонісій Ареопажит та ін.). Пошуки прихованого значення Писання спостерігаються в патристів (Василь Великий, Григорій Ніський, Григорій Назіанзін та ін.). Іван Золотоустий, скоріше за все, був знайомий з творами бл. Августина, в яких зафіксовано формування засад християнського містицизму, і він знав трактат Григорія Ніського «Коментар на Пісню Пісень». тоє містичні змісти Літургії Івана Золотоустого стали творчим осмисленням езотерики апологетів і патристів.

Літургія – найголовніше християнське богослужіння в історичних церквах і найвище діяння Церкви, в ході якого досконало здійснюється прославлення Бога й освячення вірних йому людей. Першу Літургію, в пліні якої Сам Христос приносить у викупну за людство жертву власні Тіло і Кров, було звершено Ним самим у Сіонській світлиці, і кожна Літургія є таємничим продовженням цієї події. Літургія – це символічне переживання вірними історії Ісуса Христа, прославлення Христа й подяка Богові за всі Його нам дари. Утім, тривалий час Літургія не була чітко унормована й вершилася за

розумінням пресвітера чи єпископа. Коли ж християнство перетворилося на офіційну релігію Римської імперії, виникала потреба централізації та уніфікації літургійного чинопослідування. У Візантії цим зайнялися свв. Василь Великий, Іван Золотоустий та Кирило Александрійський; у Західній Римській імперії – свв. Амвросій Медіоланський і папи Лев I, Геласій I та Григорій Великий (Двоєслов).

У наш час загальноновживані три види Божественної Літургії: Літургія св. Іоанна Золотоуста, св. Василя Великого та Літургія передосвячених Дарів, або св. Григорія Великого, Двоєслова, папи Римського. Також виділяють три частини Літургії, які відбивають три стадії втаємничення людини в містичний простір Небесного Царства: Проскомідія (принесення хліба), під час якої готуються вино і хліб для Євхаристії; Літургія оголошених (тих, котрі хрещення ще не прийняли) та Літургія вірних (охрещених), в ході якої відбувається Анафора: хліб та вино перетворюються на Тіло й Кров Христову.

Літургія св. Івана Золотоустого (спочатку – «Константинопольська літургія») служиться найчастіше і є звичайною церковною службою в усіх церквах візантійського обряду. Якийсь час вважали, що Літургія Івана Златоустого здавна перебувала на другому місці, а на першому була Літургія Василя Великого, що начебто підтверджувалося текстом Синайських листків, котрі розглядалися як Євхологія древнього типу, де ця Літургія виглядала як наступна щодо Літургії Василя Великого. З часом стало ясно, що Синайські листки містять дві Літургії й при цьому є фрагментом Євхології нового типу на ранньому етапі її розвитку.

Авторство Літургії традиційно приписується святителю Івану Златоустому, архієпископу Константинопольському (398–404), хоча це й дискутується. Сьогодні переважає думка відомого дослідника Р. Тафта, який вважає, що Іваном була лише перероблена давня антиохійська анафора апостолів 398 року, яка не збереглася.

Ми здійснили структурно-семіотичний аналіз різних частин і аспектів Літургії Івана Золотоустого (Храмовий інтер'єр та екстер'єр, священницький

одяг, Храмове начиння, дії священослужителів, словесний текст Літургії). Усе це являє цілісність, без розуміння якої неможливо усвідомити істинний смисл священнодійства.

Внутрішня символічна єдність усіх елементів сакрального священнодійства відновлює жертвне життя Ісуса Христа, і цей органічний історизм зумовлений духом Св. Письма, яке є Священною історією. Звідси й чітка структура літургії: Проскомідія, Літургія оголошених, Літургія вірних.

У ході Проскомідії священники приносять безкровну жертву. Вона заміняє старозавітне принесення в жертву тварин заради очищення від гріхів. Священнослужителі з молитвою вдягаються у священні облачення та вмивають руки. Виділяються *символічні предметні атрибути Проскомідії*. Жертовник, на якому готуються хліб і вино для Євхаристії; на ньому знаходиться священне начиння: Потир, в який вливаються вино з водою, спомин про Чашу Таємної Вечері; Дискос – кругла таріль для хліба (символізує одночасно і ясла, і Вифлеємську печеру, і гріб Спасителя); Звіздця (символ Вифлеємської зірки); Покрівці і пелена (воздұх) – символізують небесний простір, пелени Різдва і Плащаницю поховання; Копіє, яким кришиться Агнець (символ списа, яким було проколото бік мертвого Христа на хресті); Лжиця – ложечка для причастя; ківш, в якому змішують вино з водою для вливання у Чашу; Губка (чи плат) для очищення начиння, аби не марнувати найменшої частинки св. Дарів (хліба та вина). Літургійний хліб (Просфора) є символом Агнця, Христа Розп'ятого, Його Різдва, страждань і смерті. Вино ж символізує Кров Христову, пролиту за гріхи людства. *Символічного характеру набувають і дії в ході Проскомідії*. Над дискосом ставиться звіздця, яка символізує Вифлеємську зірку. На дискос покладаються п'ять просфор (на спомин про чудесне насичення Христом п'ятьма хлібами більше п'яти тисяч людей). Із першої просфори священник копієм вирізає частинку – Агнця (символ Єдинородного Сина Божого), який хрестовидно надрізує та проколює, промовляючи, що із пробитого ребра Христового витекли кров і вода. До чаші вливають вино і воду. З інших

просфор виймаються частки у пам'ять Богородиці, святих, живих і померлих (символ поєднання навколо Христа усього Його Тіла – Церкви). Потім святий хліб і вино покривають звіздицею й покрівцями та воздұхом і кадять їх фіміамом на спогад про дари волхвів та для згадки про пахощі, вилиті на мертво тіло Христове, а також для передосвячення. На Малому відпусті кадяться престол, іконостас і весь храм та всі присутні (як образ Божий).

Літургія оголошених символізує сотеріологічний смисл місії Ісуса Христа. Тут священнодійство переноситься з Жертовника на Престол у центрі вівтаря, символічне джерело «води живої» Христового вчення. *На Престоли перебувають Священні предмети:* Антимінс з частинкою святих мощів; Напрестольне Євангеліє (символ присутності Христа); Напрестольний хрест; Вівтарний хрест (алегорія Голгофи); Дарохранильниця зі Святими Дарами; Дароносиця – скринька, в якій приносять Святі Дари для причастя вдома. *При Престоли розміщуються також:* кадило і ладан (спогада про подарунки волхвів Немовляти і запашні мастила погребіння); рипіди (алегорія ангелів, присутніх на Літургії); семисвічник (символізує сяйво Бога), дикирій (дві свічки символізують людське і Божественне єства Христа) і трикирій (три свічки – три Особи Трійці), а також орлець – килимок під ногами владики (символ єпископської влади). *Ритуальне Дійство і Слово в Літургії оголошених полягає в більш розгорнутому спомині про Життя Христа.* Провідна роль у Літургії відтак належить Словоу, яке, за Писанням, і є Христос, Перед Віками Народжене Слово Боже, що створило «з нічого» матеріальний світ. Конструктивна роль слова реалізується у виголошеннях диякона та священника, воно організоване у ектенії («ревні моління») – Велику і 2 малі, в емоційні церковні гімни (псалми, антифони тропарі, кондаки і богородичні співи тощо), молитви Малого входу та Трисвятого тощо. Центром тут є читання Апостола і Євангелія, яке концентрує ідею спасіння людства.

Літургія вірних, учасниками якої є тільки охрещені, символізує таємниче переосутнення Святих Дарів і Святу Трапезу. Тут все концентрується навколо Таїнств Євхаристії й Причастя, й *Слово* сполучається

з активними ритуальними діями (Приготування до освячення Чесних Дарів, Перенесення Дарів з Жертовника на Престол, Великий Вхід, Відкриття та Закриття Царських врат, Освячення Дарів та Причастя. Слово знаменує ключові моменти Літургії: Молитви входів, Херувимська пісня, благальна ектенія, виголошення Символу віри та Молитви Господньої, Ці формули сповнені експресії, що весь час зростає («Свят, Свят, Свят Господь Саваоф, повне небо і земля Слави Твої»).

Поступове входження людини через Літургію в процес повільної «дематеріалізації» часопростору, у прихований духовний зміст речей, є шляхом обоження людини, прояснення її ангельської природи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович, С. (2005). Уніфікація літургійних текстів в українському ортодоксальному богослужінні як загальнонаціональна культурна проблема *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного ун-ту. Філологічні науки*. Вип. 11. Т.2. 324–331.
2. Берн, Е. (2016). *Ігри, у які грають люди*. [пер. з англ. К. Меньшикової]. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
3. Б. і. *Частина шоста. Про богослужіння Православної церкви. «Наша Парафія»*. Парафія святого Архистратига Михаїла, Київ, Пирогів. Режим доступу: <https://parafia.org.ua/biblioteka/hrystyyanstvo-virovchennya-ta-tradytsiji/zakon-bozhyj/chastyna-shosta-pro-bohosluzhinnya-pravoslavnoji-tserkvy/#toc-----2>.
4. Біленко, Т. І., Колодний, А. М. (1994). Мова як елемент національного релігійно-церковного життя *Релігія в духовному житті українського народу*. Київ: Наукова думка. 154–164.
5. Біленко, Т. (1993). *Феномен слова в християнському культі України*. Дрогобич: [б. м.].
6. Богачевская, И. В. (1999). *Язык религии в контексте национального самосознания*. Киев.
7. Богачевська, І. В. (2005). *Християнська наративна традиція: методологія філософсько-релігієзнавчого дослідження*. Київ: Світ Знань.
8. Богачевська, І. В. (2015). Методологічні аспекти лінгвістичного релігієзнавства *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. Вип. 33. 23-29.
9. Богачевська, І. В. (2005). *Християнська наративна традиція: методологія філософсько-релігієзнавчого дослідження*. Київ: Світ Знань.
10. Бойчин, П. *Містичне богослів'я св. Діонісія Ареопажита. дрогобицько–Самбірська єпархія УПЦ КП*. Режим доступу: <http://drogobych-orthodox.info/index.php/faq/lib-05/368-20131002023/>

11. Вепрук, В., протоієрей (2018). Догматичний аспект Божественної Літургії святого Іоанн Золотоустого. *Волинський благовісник*. № 6. 23-36.
12. Гадамер, Г.-Г. (2001). *Герменевтика і поетика*. Київ: Юніверс.
13. Горбаченко, Т. (2001). *Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавчо-філософський аспект*. Київ: Видавничий центр "Академія".
14. Горбик С., прот. *Місце і спосіб читання Євангелія на літургії. Загально-історична та Київська православна традиція*. Режим доступу: <http://kyiv-pravosl.info/2018/03/02/chytannya-evanheliya-na-liturhiji/>.
15. Горкуша, О. (2004). Роль концепта Логос в загальнохристиянській парадигмі *Українське релігієзнавство*. № 29. 39-47.
16. Ділі, Д. (2000). *Основи семіотики* [пер. з англ. та наук. ред. А. Карася]. Л.: Арсенал.
17. Діонісій Ареопagit (2018). *Про містичне богослов'є*. Львів: Свічадо.
18. Душар, М. (2020). *Про Песах, Великдень, і як завжди трохи про їжу*. 8 квітня. Режим доступу: <https://seedsandroots.net/pro-pesah-velykden-i-yak-zavzhdy-trohy-pro-yizhu/>.
19. Жаловага, А. (2008). *Антропологічна природа християнства*. Київ: [б. в.], 2008.
20. Іоан Золотоустий (2009). *Таємна Вечеря і Пасха юдейська. Встановлення Таїнства Євхаристії. Бесіда перша. Про зраду Юди* *Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого*. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Т. 2. Кн. 1.
21. *Історія біблійна Старого і Нового Завіту* (1965) / Уклав о. В. Бурко, ЧСВВ. Прудентопіль.
22. Липський Б., о. (1991) *Духовість нашого обряду*. Київ: Абрис.
23. Лостен, В. (2015). *Божественна Літургія св. Й. Золотоустого*. *Науки і читання*. Львів: Свічадо.

24. Мелешко А. Богослужбовий одяг священнослужителів *Слово*. № 1 (61). 2015. 24-32.
25. Мельник, В. М. (2015). Свята Божественна Літургія у розумінні мирянина. К.: Ліра-К.
26. Остащук, І. (2014). Сакральний символізм в екзистенційному вимірі людського буття *Екзистенційні та комунікативні питання управління: М-ли міжнарод. наук.-теорет. конф.* (м. Суми, 23-25 січня 2014 р.). Суми: Сумський державний університет. Ч.1. 59-63.
27. Петрович, М. Літургійне богослов'я в українському контексті *Богослів'я 71 (2010-2011)*. 107-118.
28. Півторак, Г. П. (2001). *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски"*. Київ: Видавничий центр "Академія".
29. *Покаяння та Причастя. Православний молодіжний веб-портал*. Режим доступу: <http://hram.lviv.ua> > 1844-po-kajannja-i-prichastja.
30. Пуряєва, Н. (2001). *Словник церковно-обрядової термінології*. Львів: Свічадо.
31. Святий Августин (1999). *Сповідь* [Перекл. з лат. Ю. Мушака]. К.: Основи.
32. Сеник, Р. (2014). Знаково-символічна природа мови *Релігія та соціум*. № 1-2 (13-14). 237-242. Режим доступу: [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup1-2\(13-14\)/36.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup1-2(13-14)/36.pdf).
33. Тимчишин, Б., Цюпа, Л. (2016). Пояснення храму і Божественної Літургії. Львів: Свічадо.
34. Туренко, В. Е. Божественна літургія *Велика українська енциклопедія*. Режим доступу: [https://vue.gov.ua/Божественна літургія](https://vue.gov.ua/Божественна_літургія) (дата звернення: 12.09.2023).
35. Христокін, Г. (2016). Методологія теології грецької патристики *Актуальні проблеми філософії та соціології*. № 12. 131-134.

36. Шепетяк, О. (2014). Класифікація знаків у семіотиці Чарльза Пірса *Університетська кафедра*. № 3. 129-136. Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ukaf_2014_3_13.
37. Ядацький, Я. Ю. (2019). *Метафізика і семіотика. Прототеоретичні дослідження*. Кам'янець-Подільський: Рута.
38. Ярема, М. *Уважність, Премудрість, читання «Апостола»*. Режим доступу: <https://www.ukr-parafia-roma.it/uk/statti-2/2252-uvazhnist%CA%B9,-premudrist%CA%B9,-chytannya-apostola.html>.
39. Alexopoulos, S. & Maxwell, J. (2021). *Introduction to Eastern Christian Liturgies*. Collegeville, MN: Liturgical Press.
40. Balthasar, H. U. (1988). *Kosmische Liturgie: Das Weltbild Maximus' des Bekenners*. Einsiedeln; Trier: Johannes-Verlag.
41. Baumstark, A. (1958). *Comparative Liturgy*. Westminster, MD: Newman.
42. Bradshaw, P. F. (2002). *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*. London: SPCK.
43. Brett, Th., ред. (1838). *A collection of the Principal Liturgies: Used in the Christian church in the celebration of the Holy Eucharist*. London: London: Rivington. At the Internet Archive.
44. Collins, E. F. (1998). Reflections on Ritual and on Theorizing about Ritual *Journal of Ritual Studies*. Vol. 12 (1). 1-7.
45. Lietzmann, H. (1979). *Mass and Lord's Supper: A Study in the History of the Liturgy*. Leiden: E. J. Brill.
46. O'Loughlin, Th. (2015). *The Eucharist Origins and Contemporary Understanding*. London: Bloomsbury Academic.
47. Sebeok, T. (2001). *Signs: An Introduction to Semiotics*. Toronto: University of Toronto Press, 2001.

48. Smith, D. E. (2003). *From Symposium to Eucharist: the Banquet in the Early Christian World*. Minneapolis: Fortress. 1-46.
49. Swainson, Ch. A., ред. (1884). *The Greek liturgies: Chiefly from original authorities*. Cambridge: Cambridge University Press. At the Internet Archive.
50. Taft, R. F. (1975). *The Historical Evolution of the Liturgy of St. John Chrysostom: The Preanaphoral Rites (doctoral dissertation abstract)*. Rome: PIO.